

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. І.ФРАНКА
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

«До захисту допускаю»

Завідувач кафедри української літератури та теорії літератури

доктор філологічних наук, професор

_____ Петро Іванишин « » _____ 2025 р.

**Теоретико-методичні аспекти вивчення ейдологічної
системи роману (на матеріалі «Перехресних стежок»
Івана Франка)**

Спеціальність 014 Середня освіта (Українська мова і література)

Магістерська робота
на здобуття кваліфікації – вчитель української мови і літератури, вчитель
англійської мови та зарубіжної літератури

Автор роботи: Мушинська Роксолана Михайлівна _____

підпис

Науковий керівник доктор філологічних наук,
професор **Іванишин Петро Васильович** _____

підпис

Дрогобич, 2025

Теоретико-методичні аспекти вивчення ейдологічної системи роману (на матеріалі «Пережресних стежок» Івана Франка)

Оцінка за національною чотирибальною шкалою: _____

[illegible]

2

Іван Франко написав ідеологічний роман “Перехресні стежки”, значною мірою роман-тезу, у якому ставляться насущні, дуже і дуже актуальні проблеми національного буття. Це, підкреслимо ми, зовсім не знизило високого мистецького рівня твору, його антропологічного наповнення. Психологізм роману, багатство творчої уяви, динамізм оповіді, загалом – новаторство Франка в жанрі роману – це речі, які впадають у вічі кожному більш-менш освіченому читачеві. А центральний образ твору – адвокат Євгеній Рафалович – по-європейському сформований інтелігент, чітко ставить собі мету і послідовно змагає до неї. Це образ людини великої свідомості, сильного характеру і рішучої, цілеспрямованої дії.

Ivan Franko wrote the ideological novel “Crossroads paths”, to a large extent a novel-thesis, in which vital, very, very urgent problems of national existence are raised. This, we emphasize, did not at all reduce the high artistic level of the work, its anthropological content. The psychologism of the novel, the richness of creative imagination, the dynamism of the narrative, in general – Franko’s innovation in the genre of the novel – these are things that catch the eye of every more or less educated reader. And the central character of the work – lawyer Yevheniy Rafalovych – is a European-style formed intellectual, clearly sets himself a goal and consistently strives for it. This is the image of a person of great consciousness, strong character and decisive, purposeful action.

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ I. Архітектоніка роману “Перехресні стежки” І. Франка і образ Євгенія Рафаловича.....	8
Розділ II. Динаміка образу Регіни Стальської.....	40
Розділ III. Сюжетна лінія Валеріана Стальського.....	52
Розділ IV. Знайомство з імперською бюрократією у романі.....	57
Розділ V. Світ зайд і паразитів на галицькому ґрунті.....	68
Висновки.....	76
Список використаних джерел.....	80

Вступ

Актуальність дослідження. Роман “Перехресні стежки” уперше був надрукований 1900 року у журналі “Літературно-науковий вісник”. Тоді ж він вийшов окремою книжкою (як відбиток з журналу, проте з деякими змінами і доповненнями) під назвою: “Іван Франко. Перехресні стежки. Повість, видання редакції “Літературно-наукового вісника”.

Нагадуємо, що роман надрукований у VII-му томі “Творів в двадцяти томах” (К., 1951) і в XX-му томі “Зібрання творів у п’ятдесяти томах” (К., 1979). Ми вважаємо, що доцільно користуватися саме цим останнім виданням, оскільки в ньому набагато ширші примітки, а також наведені зміни та доповнення, про які ми сказали вище.

Роман був опублікований ще за життя Івана Франка (у ювілейному 1913 році, коли відзначалося 40-річчя творчої діяльності українського Мойсея) у Сполучених Штатах Америки завдяки українській газеті “Свобода” серед найвідоміших повістей: Іван Франко. Перехресні стежки. Повість. Jersey City. Накладом і друком “Свободи”, 1913.

З ідейною проблематикою роману перегукуються думки, висловлені у філософських працях Івана Франка, а це: “Поза межами можливого” і “На склоні віку” (зрештою, і не лише у названих). Але роман “Перехресні стежки” і ці дві статті можемо вважати своєрідною трилогією, яка завершується поемою “Мойсей”: “Вірю в силу духа і в день воскресний твого повстання!”. Ясна річ, наше твердження дещо умовне.

“... Відповідно введена просвітня, літературна і загалом культурна робота навіть без мішання (втручання. – Р. М.) українців у активну політику, – читаємо в трактаті “Поза межами можливого”, – могла б була з часом здобути українству певне, хоч і маленьке політичне значіння, а всі такі зразу чисто ідейні і ідеалістичні рухи, переходячи в маси, мають те до себе, що

захоплюють чимраз більше життєвих – педагогічних, економічних і політичних інтересів, витягають людей на чимраз ширшу арену боротьби” [29, С. 282]. Саме таку перспективу своєї праці бачив Євгеній Рафалович у романі. Іван Франко ясно бачив безплідність (якщо не сказати інакше) “одностороннього марксівського економічного матеріалізму”. Він писав про “ідеал у сфері суспільного і політичного життя. А тут синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не зв’язаного і не обмеженого (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації. Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами прикрити своє духовне відчуження від рідної нації” [29, С. 284]. Франко цитує Яна Неруду, який в одній із своїх “Космічних пісень” писав:

У зорях небесних великий закон
Написаний, золотистий;
Закон над закони: свій рідний край
Над все ти повинен любити.

Великий письменник закликав свій народ боротися за “ідеал національної самостійності”, ідеал, який ще був “поза межами можливого”.

“Ми мусимо серцем опанувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати своїх сил і засобів, щоб наближуватись до нього...” [29, С. 285].

Так думав і діяв Іван Франко. Так думав і діяв і його герой – Євгеній Рафалович.

Метою магістерської роботи є розкриття суті ейдологічної системи роману на основі “Перехресних стежок” Івана Франка.

Об’єкт дослідження – роман І. Франка “Перехресні стежки”.

Предмет дослідження – колосальний людинознавчий зміст твору, який значною мірою виражає авторські світоглядні, ідейні та ідеологічні позиції.

Для розкриття теми нашого дослідження ми використовували такі **методи**, як біографічний, культурно-історичний, філологічний, компаративний, герменевтичний, націологічний.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

- дослідити архітекtonіку роману “Перехресні стежки” І. Франка і образ Євгенія Рафаловича;
- проаналізувати динаміку образу Регіни Стальської;
- простежити сюжетну лінію Валеріана Стальського;
- розкрити імперську бюрократію в авторському розумінні;
- показати світ зайд і паразитів на галицькому ґрунті.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, п’ятих розділів, висновків і списку використаних джерел.

Розділ I. Архітектоніка роману “Перехресні стежки” І. Франка і образ Євгенія Рафаловича

Центральною постаттю роману “Перехресні стежки” є, звичайно, Євгеній (у такій формі автор подає ім’я героя) Рафалович. Характеризувати цей образ, на наш погляд, найдоцільніше “за автором”. Це дасть змогу якоюсь мірою заглянути у “секрети” майстерності Франка-романіста, порушити питання композиції твору, його поетики загалом.

Насамперед, поставимо проблему центрального і головного героя. Ми розрізняємо ці поняття в такому сенсі: центральним у романі є саме образ адвоката Рафаловича (що самоочевидно), а головним – народні маси зі своєю нечисленною інтелігенцією (в основному священиками. Чомусь у романі залишено поза увагою сільське вчительство, до теми якого не раз звертався великий письменник). Центральний герой і герой головний (збірний) органічно зв’язані. Розкрити динаміку цього зв’язку було одним з найосновніших завдань, які поставив перед собою автор.

Отже, розглянемо перший розділ роману. Ми побачимо героя в одному з кульмінаційних епізодів. Дізнаємося, що молодий адвокат Євгеній Рафалович щойно закінчив блискучий захист селян, “що були оскаржені за аграрний бунт” [28, С. 173]. Він не тільки допоміг їм уникнути покарання, але й подав надію на успішне для них закінчення процесу за “те фатальне пасовисько”.

Автор поки що дуже лаконічно говорить про фон дії. Отож, центральна постать роману діє “в однім із більших провінціальних міст”. Він щойно перенісся до цього міста. Сьогоднішня судова розправа – перша на шляху його самостійної адвокатської діяльності, і “... звертали на нього очі, всі шептали про нього”.

“Від нинішньої оборони мало залежати його дальше поводження на

новім ґрунті, і він чує се, що нинішній виступ удався йому дуже добре”.

Немовби мимохідь автор кидає ряд промовистих штрихів до характеристики героя. Коли селяни зі слізьми в очах дякували йому за оборону, він “збув їх коротко, навчив, що мають робити далі”. Задоволений з себе, він, проте, “мав вид не то байдужно-спокійний, не то зайнятий чимось” [28, С. 173-174]. У життєвій поведінці він намагається дотримуватись суворо правила: “*aequam servare mentem*” (зберігати рівновагу духу (лат.) – Р. М.). Отак з першої сторінки читач отримує досить багато мистецької інформації, яка дозволяє уявити собі, що Рафалович – високопрофесійний адвокат, людина врівноважена, яка не потребує зовнішніх ефектів, скромна, без зазіхань на “славу”. Розуміємо, що його діяльність як адвоката спрямована на допомогу знедоленим і покривдженим галицьким селянам.

І ось несподівана зустріч із Стальським. Хоча д-р Рафалович “мав бистре око і добру пам’ять” [28, С. 174], він ніяк не міг пригадати собі, хто це. Чому? З наступних сторінок дізнаємося, що Стальський – людина надзвичайно жорстока і бездушна. Рафалович ще дитиною був свідком нелюдського вчинку Стальського (пригода з котом). Цей жахливий спомин Рафалович намагався витіснити з пам’яті, як і всю постать дуже неприємної людини. Автор не називає, але читач може досягнути особливості такого психологічного процесу...

Однак ввічливий і вихований, доктор Рафалович не може відмовити Стальському в розмові, і він “узяв подавані йому віддавна обі руки Стальського і, стиснувши їх у своїх пухких долонях, випустив” [28, С. 175]. “Незвичайна пам’ять” молодого адвоката (ще один характерологічний штрих) допомагала йому відновити в уяві злочин Стальського. У другому розділі зазначається, що Рафалович був сиротою і мав тільки опікуна. Коли його домашнім вчителем був Стальський, хлопчик постійно перебував у настрої “вічного страху, суму і отупіння”, а уже згадана пригода з котом врізалася у “його дитячу пам’ять і довгі літа мулила його, мучила і боліла,

мов тернина, вбита в живе м'ясо" [28, С. 177].

Пізніше І. Франко напише оповідання "Терен у нозі". У кімнаті (повість-новела "Сойчине крило") є статуетка хлопчика, що виймає собі тернину з ноги... Автор підказує читачеві думку, що жахлива пригода, пережита в дитинстві, не могла не вплинути на Рафаловича до деякої міри вирішально. Вчинок Стальського підкреслив потребу дитини, а потім юнака йти іншими шляхом, шляхом справедливості, альтруїзму, внутрішньої шляхетності. Євгеній був дуже вразливою дитиною (він "зі сльозами цілував руки Стальського, просячи, щоби дарував життя котів"), і доля мусила гартувати його дух на тернистій дорозі життя. Так ми можемо досить виразно уявити собі пропущені ланки еліптичного ланцюга в сюжетній лінії образу Рафаловича.

II-й розділ завершується цікавим антипаційним (передвіщуючим) моментом: Рафалович задумався над тим, що віщує йому ця зустріч. Хоча йому було байдуже до забобонів, однак його думки за старою традиційною звичкою заповнили ще одне запитання: "Що воно значить, що на вступі в нове життя мені перебігає дорогу скотина в людській подобі?" [28, С. 179]. Але в подальшій розмові (після відновлення в пам'яті жахливого вчинку) Рафалович відповідає Стальському "спокійно", і все ж був момент, коли герой "... з виразом не то здивування, не то тривоги дивився на Стальського" [28, С. 180]. Пізніше події показують, що цей психічний стан був своєрідним передвісником – лихі передчуття в майбутньому здійсняться.

Мимохідь дізнаємось, що Рафалович практикувався в адвоката Добрицького в Тернополі, що Рафалович (як висловився прокуратор) – "одна з найясніших голов у галицькій адвокатурі", і що він приніс у це повітове місто зі собою "найліпшу славу".

Наприкінці розмови "знов Євгенію, не знати чому і звідки, причувся розпучливий м'явкіт катованого кота. Він здригнувся..." [28, С. 183].

Таким чином, перші три розділи становлять досить окреслену

експозиційну картину. Експозиція стосується як суто сюжетних (подієвих за Арістотелем), так і внутрішньо-психологічних моментів. Елементи затриманої експозиції будуть і пізніше (студентські роки Євгенія), автор будує сюжет не лінійно – часто, як ми побачимо, застосовує елементи ретроспекції. А щодо перших розділів, то в них відсутні моменти антиципації, перспекції. У настроєвій атмосфері, яку тонкими алюзіями (натяками) зображує письменник, читач уловлює (до деякої міри, звичайно, – так, як цього вимагає артистичний такт і закони сюжетобудування) майбутні катастрофи, терни на життєвому шляху героя.

Письменник послідовно будуватиме розгалужену драматичну психологічну характеристику Євгенія Рафаловича. У перших трьох розділах ми побачили натяк на деяку катафоричну спрямованість розвитку сюжету, що, як виявиться далі, буде визначальною, незважаючи на невеликі часові рамки романної оповіді.

Глибоку характерологічну вказівку містить початок IV-го розділу. Була неділя. До готелевої кімнати Євгенія Рафаловича доноситься гомін міста, що прокинулось: дзвони, гуркіт возів, свист поїзда тощо. І тут автор визначає: “... вся ця музика багатолюдного рухливого міста, особливо в деякім віддаленні, настроювала його на якусь добродушність, розвивала в його душі чуття повноти буття...”. Про “повноту буття” в українській прозі так майстерно, глибоко і повно ще не писав ніхто, ніхто не вжив такого вислову.

Вийшовши із Стальським до міста (з метою оглянути помешкання), Євгеній на вулиці випадково зустрів “чорну даму”, яка нагадала йому колишнє кохання. Стан героя автор охарактеризував від себе – в лаконічній ремарці: “У Євгенія сильно забилося серце, в голові затуманилося...” [28, С. 186]. Тут психічний стан героя різко контрастує з попереднім – Франко підкреслює діалектику буття, драматизм життєвого шляху Євгенія. Спосіб прямої авторської вказівки на стан персонажа, як побачимо далі, буде повторюватись.

Прибувши до міста на постійне проживання, Євгеній мусив скласти візит ввічливості усім “гонораціорам міста”. Йому здалося, що він “немовби відбув мандрівку по якійсь слоаса тахіта (каналізації – Р. М. (лат.)) [28, С. 190]. Далі автор теж вдається до антитези: “затроєна атмосфера” в місті не викликає в нього зневіри чи апатії. Йому, правда, стало “страшно”. Однак тут він відчув приплив відваги. І Євгеній у душі виконує постанову: “витворити довкола себе інший світ”. Дізнаємося тут про життєве кредо героя з його наміром “розпочати просвітну роботу, а далі й політичну організацію в повіті, стягати сюди помалу дрібні інтелігентні сили, витворити хоч невеликий, та енергійний центр національного життя” [28, С. 191]. І так громадське обличчя Євгенія окреслилося чітко. В наступному (VI-му) розділі автор додає до цього ще один істотний штрих. У розмові з бурмістром Россельбергом Євгеній підкреслює, що це місто – українське, воно “лежить на Русі і має якусь руську минувшину” [28, С. 192]. Франко не міг обминути проблеми історичної пам’яті, так необхідної для національно свідомих кадрів. Серед інтелігенції мають бути і такі, які “весь вік двигаять ярмо недолі і тихо терплять за свій ідеал” [28, С. 193].

Прошло небагато часу, а “гонораціори” повіту вже збагнули, що Євгеній – “ідеаліст, русин, народолобець і хлопоман” (слова маршалка повіту Брикальського). “У вас хлоп – то святий, а шляхтич – то тиран, плантатор, кровопійця” [28, С. 194]. Подальші події розкривають зміст і природу “ідеалу Євгенія” і “святості” селян. Ми побачили глибоке проникнення автора в цю проблему, її суперечливість і багатогранність.

У суто особистому плані Євгеній часто проявляє особливу делікатність інтелігентної людини. Він, наприклад, не мав способу позбутися “п’яного Стальського” на вулиці. Після епілептичного нападу, що стався з Бараном, Євгеній довго почуває “дрож у нервах”. Він у німім зачудованню дивиться на Стальського, коли той розповідає йому про жінок загалом і свою зокрема. Розповідь Стальського викликає в нього “огидливе вражіння”. Неодружений,

він не знав, що думати. “Євгеній сидів мов у тумані. Йому здавалося, що заглядає в пивницю, повну гнилі і поганого хробрства. Його думка жахалася дальшої перспективи подружнього життя...” [28, С. 210]. Знову автор лаконічно відзначає стан “нервової тривоги”. Але такі стани героя є короткочасними. І. Франко послідовно і дуже тонко переплітає суто особистісне й публічне, громадське в життєвій драмі героя – образ постає переконливішим, багатограннішим.

У сцені зі Стальським, коли той закінчував свою розповідь про життя з дружиною, маємо таку авторську вказівку до характеристики героя: “У Євгенія крутилося в голові. Він здержував себе, щоб не плюнути в очі сьому безсоромному і жорстокому чоловікові, щоб не вхопити його за горло і не задушити або не викинути через вікно. Його лице горіло стидом” [28, С. 213]. Однак він цього не зробив. Характерний момент! Вроджена делікатність і не до кінця сформований характер безкомпромісного бійця (хоч такі риси в подальшому проявляються теж), стриманість у вияві власних станів та думок, порухів душі та розумової рефлексії – усе це до деякої міри можемо відчутти з наведеної вказівки.

І все ж до Стальського Євгеній обізвався “роздражненим голосом”. Не дослухавши до кінця “сповіді” морального злочинця, Євгеній виходить до своєї спальні. “Він не міг заснути сеї ночі ані на волос” [28, С. 215]. XI-ий розділ знову повертає нас до громадської діяльності героя. Всі повіти облетіла слава про нього “як одного з найліпших адвокатів”. Селяни “горнулися до нього”. Це, як стане видно з подальших подій, буде не завжди. Автор далеко не прямолінійний у своєму погляді і на героя, і на селянські маси. XI-ий розділ – це авторська оповідь про блискучий початок адвокатської кар’єри Євгенія. “Він поклав собі головним правилом говорити кожному щиро правду, не дурити нікого марними надіями, і се зразу не сподобалося многим селянам...”. Однак Євгеній не прагнув дешевої популярності (про це говорить автор) та “спокійно і витримано тяг свою

лінію, заступав тільки реальні справи...”. Далі Франко говорить про дуже важливий момент у діяльності адвоката Рафаловича. Він зробив свою канцелярію українською, і ні один документ не виходив з неї іншою мовою. Йому завертали окремі номери, однак він домігся свого. Через мову “самі селяни... почали домагатися шанування для своєї народності і для своєї особи...” [28, С. 216]. “Гнилий супокій” міських “головачів” був порушений. У їх головах складається характерна думка, яку передає автор так: “Русин, що не клониться під польське ярмо, не лижеться до польської ієрархії, – се або демагог і соціаліст, або москаль. *Tertium non datur*. Щонайбільше хіба одно й друге разом”.

А Рафалович робив своє. Без реклами та факторів герой “силою своєї праці і знання” завоював належне місце у повіті та окрузі. Як адвокат і громадський діяч. Саме в цьому розділі автор розкриває способи та механізми діяльності Рафаловича, який “міряв і важив суспільні сили і суспільні противенства, збирав дані для оцінки характерів поодиноких селян, священиків, міщан, учителів у повіті й обмірковував, чи і яку роботу можна би розпочати з ними”. Рафалович весь час підкреслює потребу працювати задля економічного піднесення народу, яке має перейти в боротьбу політичну. “... Закладати по громадах каси позичкові, зсипи збіжжя, крамниці...”, “...провести вибір чесної ради громадської, заснувати читальню” [28, С. 217]. Поволі селяни почали прозрівати під впливом Рафаловича: “всюди видно було одну руку, одну роботу” [28, С. 218].

У розмові з повітовим старостою д-р Рафалович каже: “А щодо лихварів і п’явок людських, то з ними у мене явна і безпощадна війна”. А помешкання Євгеній винаймає в найбільшого лихваря в повіті Вагмана... “Се найгірший найнебезпечніший лихвар у нашій повіті”, – так характеризує Вагмана староста.

Цей момент “антиципує” найближчі події у сюжетному ланцюгу. Наступний (XII-ий) розділ – це опис зустрічі та розмова Євгенія з Вагманом.

Образ Вагмана – це новаторський у світовій літературі образ єврея-лихваря. Франко ставить гостру проблему українсько-єврейських відносин. Він був прихильником добрих стосунків між двома народами, закликав до взаєморозуміння і співпраці. Це було дуже важливим і в добу Франка, і залишається таким тепер, у наші часи.

За напруженою роботою Євгеній “забув про свою хвилову стрічу з чорною дамою”. Та лихо не спить, – каже народна мудрість. XIII-ий розділ знову повертає нас до особистої драми героя і немовби пророкує майбутні лиховісні події.

Автор будує розділ антитетично. У героя погідний відпочинковий настрій. Він має вільний час і тому хоче ознайомитися з літературними новинками. “Євгеній пильно слідив не тільки за політичними і економічними справами, але також за красною літературою, і то не лише руською”. І далі маємо дуже промовистий авторський штрих: Євгеній “... належав до того покоління, що виховувалося вже під впливом європеїзму, якому в Галицькій Русі виборов горожанство Драгоманов, і цікавився багато дечим таким, чим не цікавились зовсім його польські та жидівські товариші, адвокати та судовики” [28, С. 226]. Визначення надзвичайно характерне в кількох планах. Немовби мимохідь автор говорить про вищість Рафаловича. Європейських впливів у Галичині на перехресті сторіч було не так багато, а якщо вони були – то більше серед української інтелігенції (підкреслимо, що мова іде про судове урядництво), ніж інтелігенції інших національностей. Роль Драгоманова, як вказує письменник, тут особлива. Звідси можемо розпочати мову про автобіографічний момент в образі центрального героя. Франко теж у молодості зазнав впливу Драгоманова... Але автобіографізм роману “Перехресні стежки” пов’язаний із особистою ліричною драмою письменника. Романтична “чорна пані” Регіна, перипетії відносин її та Рафаловича генетично зв’язані із збіркою “Зів’яле листя”, хоч фабульні моменти тут інші.

Також бачимо героя за лектурою нововиданої книжки. Цікавий мазок до опису перцепції лектури Євгенієм: “Книжка зворушила його, він чув потребу руху і встав, щоби проходитися по кімнаті і роздумати, розібрати прочитане” [28, С. 227]. І тут його погляд упав на вікно. У міському парку на лавочці сиділа “чорна пані”. Євгеній вийшов до парку. “У його душі... змагався неспокій”. Голос почуття обізвався з новою силою. Ось як зображує автор психічний стан героя: “... його серце билось чимраз живіше, перед очима зачали бігати темні, рожеві і золоті точки, по тілі проходила дроз, прилив чуття почав затоплювати розум” [28 С. 228]. Дізнаємося з авторської оповіді, що це почуття десять років не згасало у душі героя. Воно “світилося в ній, як сонце, і боліло, як незгоєна рана...”.

“Чорної дами” в парку вже не було. Євгенієві стало трохи соромно за те, що він утратив душевну рівновагу. “Якась, Бог зна яка собі “чорна дама” отсе вже другий раз, мов заєць, перебігає йому дорогу! Соромно! Соромно піддаватися таким вражінням!” [28, С. 229]. Однак недаремно він дає наміточки для читача. Недаремно автор натякає на зловісний “забобон”. “Чорна дама” поверталася в уяві і “розвернула... образ тої драми, яку пережив Євгеній перед десятима роками”.

Наступний (XIV-ий) розділ є ретроспекцію в сюжетній лінії героя. Цей розділ дуже вагомий для характеристики життєвого шляху і долі Євгенія. XIV-ий розділ, таким чином, розкриває “дуже просту драму...”. Драму, про котру Гайне писав:

Es ist eine alte Geschichte,
Doch bleibt sie ewig neu,
Und wem sie just passieret,
Dem bricht das Herz entzwei.

(Це стара історія, але ж вона вічно новою залишається, і як власне вона кому трапиться, тому серце надвоє розривається). (Відзначимо тут, що така своєрідна ремінісценція нечасто ставала засобом характеристики персонажа

чи ситуації у творах української прози. Високоосвічений автор виводить нашу літературу на широкі світові шляхи, і це одна з новаторських прикмет аналізованого роману).

Процитувавши катрен Гайне (“безсмертне слово” про таку ліричну драму), автор робить від себе зауваження, яке характеризує Євгенія теперішнього: “Хто бачив д-ра Рафаловича, все спокійного, легко всміхненого, трохи скептичного, але наскрізь практичного і, бачилось, досить-таки егоїстичного чоловіка, хто чув його балакання, розумне і холодне, далеке від усякого сентименталізму, той був би ніколи не подумав, що той чоловік носить у своїх грудях глибоку, ледве загоєну любовну рану...”. По серцю Рафаловича-студента промайнула “тиха, вбійча змора,... дитиняча, глупа історія”. Можна охарактеризувати цю історію як психологічний катаклізм, нічим не обґрунтований раціонально. Душевне потрясіння, загнане в глибини підсвідомості, викликало потребу дії – Рафалович стає на шлях активної громадсько-політичної діяльності. Увівши в романну оповідь цю “історію”, І. Франко поглибив психологічну характеристику героя, як і романний зміст твору загалом.

Молодий студент “силкувався поборювати свої любовні примхи”, але зустріч з невідомою панночкою на студентському балу перевернула його душу. Глибокі порухи серця свого героя автор передав так: коли він випадково зустрів Регіну на вулиці (ще не знаючи її імені), йому стало так, “немовби хто ледовою шпилькою прошпигнув його серце”. Він затремтів, перебував у “якійсь нестямі” [28, С. 230]. Варто підкреслити, що панночка, як указує автор, комусь іншому, власне, жодному “не впала в очі”. Зате в Рафаловича “горіло серце, щось займалося в душі, мов неугасний огонь” [28, С. 231]. Цей огонь тлів подальших десять років, тобто до моменту нашої першої зустрічі з Рафаловичем. Кохання не адекватне справжньому станові речей. Молодий студент, може, ідеалізує дівчину, вона стала предметом естетичного милування, образ її хлопець заховав “у найскритнішій глибині

своєї душі” як ідеал. І далі Франко подає блискучі психологічні деталі: Євгеній перестав бентежитись і зітхати. Не зустрічаючись з дівчиною, хоч дуже прагнув цього, він вертався до свого помешкання і “з подвоєною енергією брався до роботи” [28, С. 232]. Характерний штрих! Невсипуща праця – то й була для героя живильним середовищем, у якому лише він міг самореалізуватися. Він заспокоївся, “перестав шукати її по вулицях”. Автор у XV-му розділі від себе дає дуже цікаву характеристику героя. Читач дізнається, що Євгеній – “невлічимий оптиміст”, який у всьому шукав чогось позитивного: “...видно, що доля хоче мене загартувати, хоче виробити мої духовні сили”.

Так воно якоюсь мірою і сталося, однак... ця ж доля таки звела закохані серця, але все скінчилося трагічно, як ми побачимо далі. Але не будемо випереджувати подій. Євгеній зорієнтувався, що з Регіною може зустрічатись у школі гри на фортепіано. Від дівчини до нього (і лише до нього) випромінювалась “якась таємна непереможна сила”. Це було справді так, і це пояснять нам прикінцеві сюжетні перипетії в еротичній лінії роману. Франко ще раз сказав про “магічну силу”, яка в’яже Євгенія з Регіною.

Для характеристики Рафаловича автор використовує не лише літературні ремінісценції. Він вдається також до цитації народної пісні, що дуже характерне для української прози (згадаймо І. Нечуя-Левицького). “Доле моя, доле! Чом ти не така, як доля чужая?” – бриніло в ухах Євгенія, поки його тямка перебирала ті спомини” [28, С. 235]. Зі “спогаду” ми дізнаємося, що він полюбляв “музику веселу і знав напам’ять багато танців і народних пісень” [28, С. 236]. Такі “мазки” до внутрішнього портрету героя значать вельми багато. Освічений інтелігент, європеєць, він не втрачав (і не міг утратити!) глибокого зв’язку з народним духом, і це було основною причиною того, що він став до сподвижницької праці.

Але молодий студент таки зустрівся з Регіною. Вона подивилася на нього “своїми великими ясними очима...” [28, С. 237]. Євгеній відчув, що той

погляд перевернув йому душу: “У Євгенієвій душі сей один момент викликав правдиву революцію. Він почував якусь невідому досі розкіш, сполучену з переляком, як чоловік, що заглянув у безодню...” [28, С. 238]. Такий стан у психології називається амбівалентним, і зображення такого стану, ясна річ, поглиблює психологізм роману, його людинознавчий зміст.

Далі в оповіді знову натрапляємо на глибокі психологічні спостереження. Певного забуття герой шукав таким чином: він “ходив, ходив, ходив вулицями, то звільна, то майже підбігцем, немов шукав чогось. І справді він шукав свого бідного “я”, що готове було втонути в ясних безоднях сих чарівних очей”.

Герой так і не досягне всієї повноти буття. Він стане спокійним, дещо скептичним, навіть “егоїстичним”. Та повного щастя, тобто гармонії, він не досягне.

А поки що нитка спогадів снується далі. У цю “нитку вплітається багато від автора, який від себе подає характерні деталі до образу Рафаловича. Рафалович не допускає, щоб Регіна могла відповісти йому взаємністю через своє “дівочостидливе чуття”.

Одним із перших в українській прозі І. Франко заговорив про настрої персонажів. Так, настрої студента змінився з “рожево-півсонного” на “чорно-меланхолійний”. Натяки товаришів, яких він став уникати, на якусь любов вражали його мов “кровава зневага”. А до дівчини його не переставало

тягнути – чуття було сильніше від усіх аргументів, усіх постанов.

А нова зустріч знову зводила його настрої. Її слова “додали блисків сонцю, блакиті небу”, а в голові Євгенія затріпотіли “дикі, сміливі та енергійні думки”. Буденні, по суті, слова (“дякую за супровід... До побачення”), які сказала Регіна, були для Євгенія відчуттям якоїсь перемоги, здобуття чогось “безмірно цінного”. Знову ця неадекватність душевного

стану і реальної життєвої ситуації. І все ж, для Євгенія “пішли такі чудові, золоті дні”. Силою свого почуття герой відчув: “стіна відчуження” поміж них впала. У школі музики Євгеній зустрів Регіну, вона промовила до нього словами повними “тихої щирості, але далеких від усякого сентименталізму або іронії, привітно, спокійно, натурально, як коли б говорила до любого брата” [28, С. 241]. Із тих короткочасних і, по суті, мало значущих слів Євгеній черпав “стільки енергії, душевної твердості і чистого підйому чуття, що цілоденна праця була йому легкою”. Тож з новими силами готувався до докторського екзамену, який склав “*summa cum laude*” (з найбільшою похвалою).

Під час останньої розмови на вулиці Рафалович вперше дізнався про “цьоцю” дівчини. “І його щось мов шпигнуло в серце” [28, С. 243]. Недаремно. Та “цьоця” стане причиною його нещастя. Вона й прислала короткий лист із повідомленням, що Регіна вийшла заміж і виїхала зі Львова.

“Євгеній тяжко відхорував сю маленьку карточку і тільки помалу, по довгих місяцях, прийшов до себе. І хоча тіло вернуло до давнього здоров’я, душа не переставала боліти” [28, С. 244]. Євгеній живе своїм коханням, бачить її в уяві у дивній гармонії – тоді він наповнюється відчуттям “надлюдського супокою і щастя”. В уяві він вибудував образ коханої, з якою поєднався “збратанням душ, волі і всіх помислів”. Він уже знав, що не судилося йому “поділяти з нею прозу життя”, але в глибині серця визнав: “Ніякий шлюб, ніяка розлука не заборонить, щоб ти була поезією мого життя”. Євгеній “заспокоївся” цією “оптимістичною думкою” і, немов опісля гострої, проте “цілющої купелі”, повернув до буденної невсипущої роботи.

Як бачимо, спогад закінчується на оптимістичній ноті. Та життя покаже своє...

Автор, так би мовити, “дозує” способи характеристики центрального героя. На XVII-му розділі завершується ретроспективна любовна історія Євгенія, і далі маємо знову розповіді про зрілого мужчину, здібного адвоката,

що з головою поринув у професійну та громадську діяльність “по десяти роках”.

Адвокат (“меценас”, як казали колись у Галичині) д-р Рафалович приймає у неділю селян із Буркутина у “справі процесу з паном маршалком”. Він розмовляє з ними по-діловому, ввічливо, як з рівними. Автор недаремно показує їх так: “Було їх три – кремезні, плечисті постаті, в довгих гунях, переперезаних широкими чересами, з кошелями через плечі, з костурами в руках” [28, С. 245]. Автор, як бачимо, не приховує симпатії до них, такі ж почуття вони викликають у Рафаловича. Сцена в канцелярії містить такий характерний момент: адвокат просить селян сідати: “Люди посідали на плетену канапу, аж сей сухоребрый мебель затріщав під їх тягарем. Тоді один з них устав, недовіжливо зирнув на те місце, де сидів і пересівся на крісло”. Момент, сказали б, “жанровий”, але в світлі подальших подій він немовби набирає символічного змісту. Адвокат Рафалович, присвятивши себе справі селянського загалу, мусить брати до уваги “недовірливість” своїх клієнтів, недовірливість до всіх (навіть своїх) вироблену віками гніту, приниження національного, релігійного, соціального.

Д-р Рафалович не може переконати селян, хоч наводить вагомі аргументи. Він радить селянам купити масток маршалка і не процесуватися за пасовисько. Однак селяни не готові до таких дій: “Ні, не хочемо. То не наш антерес. Ми люди прості, нас леда-хто обдурить. Що нам залазити в таке велике діло? Нам аби на своїм вижити...” [28, С. 248].

Рафалович підкреслює вигідність згаданої справи, однак не розкриває її повного підґрунтя (обіцянка Вагмана подарувати селянам усі відсотки від боргів Брикальського): “Ей, люди! Будете колись плакати на свій нерозум, ви і ваші діти. То на дурний кавалок пасовиська вам не жаль викидати тисячі, а коли я раю вам такий інтерес, що може вам і вашим потомкам дати хліб у руки, то ви навіть вислухати мене не хочете”.

І далі: “Волите бути жебраками і попихачами, ніж панами в своїм селі,

– гірко промовив Євгеній...” [28, С. 249].

Упродовж усього діалогу з селянами автор не дає до реплік інтонаційних ремарок (окрім слова “гірко”). Коли селяни попросили віддати їм папери, І. Франко так завершує сцену: “Євгенію мовби води холодної бухнув у лице. Не говорячи нічого, він зібрав, які мав, папери, що відносилися до їх процесу, і віддав їм”.

Що відбувалося в його душі, не тяжко здогадатися. Але, як бачимо, Рафалович уміє панувати над собою, стримується від образи, не виявляючи своїх емоцій. Оте вміння промовчати там, де єство переповнене роздратуванням і обуренням, – одна з послідовних прикмет адвоката Рафаловича.

Але розмова, з селянами закінчується словами:

“– В ласці Божій! Бувайте здорові, паночку! – мовили селяни, виходячи.

– Дай Боже, здоров’я! – мовив Євгеній, силуючись говорити спокійно і вільно. – А як вас який жидок виссе з грошей або як знов зірветися до бійки з панськими гайдуками і вас кільканадцять засадять до криміналу, то прошу знов до мене!

Вийшовши, селяни почали голосно говорити між собою:

– А що, куме, не правду Шльомко казав?

– Ба я! Та то видно. Пан усе з паном.

– А кождий аби лише з хлопа здерти! А викришило би вас до ноги!”

Наведена сцена дуже наочно відтворює стан наших селян у Галичині на перехресті століть, коли писався роман. Вона, ця сцена, “готує” читача до наступного розділу. Він і починається авторською вказівкою (втім, роздуми героя супроводжуватимуться водночас роздумами автора, як ми побачимо в XIX-му розділі).

“Ся розмова попсувала Євгенію всю неділю. Хоч при людях він завсіди видавався спокійним, певним себе, веселим і жартовливим, та бували і у

нього часи сумнівів і зневіри. В такі часи він, коли не мав пильної роботи, замикався в своїм покої, читав, думав або писав дещо, щоб розбити чорну хмару на душі” [28, С. 249-250].

Цілком природно, що Рафалович так зреагував на описану вище неприємну подію. Він намагається заглушити “неприємне почуття”, втишити “розстроєні нерви”. А яким чином? І, мабуть, уперше в українській прозі ми натрапляємо на опис такого психічного процесу: “Нічого свіжого до читання не було, на писання не було сили, і він почав ходити по покою, переминає своє неприємне почуття на слова і силогізми” [28, С. 250].

У своїх міркуваннях (“словах і силогізмах”) Рафалович формулює ряд думок про соціальну психологію селянства. “Так довго всі дурили та туманили їх, що вони і розуміти не можуть сурдутовця такого, котрий би не хотів дурити їх. Жида розуміють, бо жид відразу каже: дай. І знають, що зідре з їх, і йдуть до нього, бо його поступування простіше, відповідне до їх способу думання”.

А що селянству дає інтелігенція? Книжечки “Просвіти” і “Общества Качковського”. І тут герой, як і автор разом з ним, виходячи до деякої міри з філософії позитивізму, формулюють погляд на зміст і мету освіти. Освіченим, – думає Рафалович, – інтелегент є тоді, коли він готовий до широкої практичної діяльності серед мас”. Се Франко називає “життєвою освітою”: “Щоб чоловік привикав жити з людьми, порозуміватися з ними, солідаризуватися. Почуття солідарності між людьми – се мета тої школи” [28, С. 251]. Селян, які і досі живуть “на становищі диких у пралісах”, треба перевести “через школу життєвої освіти, збудити в них громадського духа...”. Така програма була конче потрібною і реальною. Франко – мислитель і митець слова зумів синтезувати свої численні спостереження над становищем мас і виробив чітку програму дій для нашої інтелігенції кінця XIX – поч. XX ст.

У такому річищі плинуть роздуми Рафаловича. Він поволі

заспокоюється. У вікні він побачив панство, що проходилося у міському саду, а біля лавки, де він колись побачив “чорну даму” – так ненав’язливо, але постійно автор “нагадує” читачеві любовну драму – стояв прецляр.

Франко не був би душезнавцем, коли б не пішов шляхом різнобічної психологічної характеристики героя. XIX-ий розділ закінчується дещо лиховісним акордом. Виходячи на обід, Євгеній помітив, “що перший раз від часу їх знайомства Баран впер в нього свої блискучі очі, дивився на нього вперто, не змигаючи. В тих очах, так здавалося Євгенію, було щось мов важкий сум, змішаний з якоюсь болючою цікавістю” [28, С. 253]. Цей погляд прикував молодого адвоката, він зупинився. Але Баран опустил очі, а “Євгеній пішов своєю дорогою”. Читач відчуває, що подальші перипетії будуть зв’язані саме з оцим “периферійним” чи “епізодичним” персонажем. Антиципаційні сюжетні ситуації – прикметна риса поетики роману. Знову, як у добрій драмі, на сцені лиходій. У XX-му розділі з’являється Стальський. Після ночі, коли Стальський ночував у Євгенія, той намагався уникати свого “давнього знайомого” та був з ним “холодним і байдужим”. “Він почув, що його стара антипатія до сього чоловіка збільшилась, і не завдавав собі праці скривати се”. Спокійний та ввічливий з селянами, Рафалович не хоче витратити душевної сили на людей типу Стальського. Це теж природний відрх, який ще одним чітким мазком домальовує психологічний портрет героя. У сцені, коли Стальський запрошує Рафаловича до себе додому на вечір примирення з дружиною, Євгеній не відмовляє з вродженої делікатності душі.

І ось Рафалович у домі Стальського опинився віч-на-віч з Регіною...

Наступні три розділи (XXI–XXIII-ій) – це опис сну і недавній спогад Євгенія про події, що сталися в цьому домі. Попередній розділ закінчується словами: “Євгеній зирнув і остовпів. Се була Регіна”.

Поетика сну – одна з ознак роману “Перехресні стежки”. Відомий у світовій літературі художній “прийом” І. Франко застосовує блискуче.

Можемо ствердити відгомін поетики романтизму в аналізованому творі.

У спальню Євгенія продирається вже ранкове сонячне сяйво, але він ще спить. Автор указує, що сон його важкий – Євгеній “... говорить щось крізь сон, швидко і уривчасто, а там вирветься з його грудей важке стогнання”. Надзвичайно характерний авторський коментар до цієї ситуації. Франко пише: “Видко, що його мучать неспокійні святі сні, що налягають на стурбовану душу найрадіше ранком і в ярих фантастичних картинах, алегоричним стилем малюють їй її власну турботу”.

Можна зробити висновок, що Франко був обізнаний із деякими дослідженнями в галузі психології та фізіології сновидінь (пригадаймо, зрештою, відповідний розділ “Із секретів поетичної творчості”), а також в цьому (XXI-му) розділі він використав свої власні спостереження, узагальнюючи досвід власних снів.

Цікаво, що автор відтворює характерну для снів невизначеність місця дії (“не то пасовисько, не то колюча стерня”, “безконечна стежка”, “мокрини”). Героеві тяжко: він спотикається, грузне у мокрому ґрунті, перескакує через “якісь рівчаки”.

Гнітюча атмосфера щораз – то згущується. Герой відчуває себе знесиленим, “пригнобленим сею величезною пустинею” (спочатку він у сні бачив “широчезну площу”), але йде і йде далі. Довкола – ні звуку. Навіть кроку його не чути, їх “проковтує” глуха пустиня”. “В безмежній тиші він суне наперед як дух, тільки втома і невимовна вагота пригадує йому, що він чоловік із тіла і кісті”.

Тут і далі маємо немовби модерний фільм. Здібний кінорежисер перетворив би цей “матеріал” на високомистецькі, сповнені психологізму кінокадри.

Читач зверне увагу на відсутність барв у цій “онейричній” картині. Але колір (після неназваного сірого) з’являється. Це колір “чорної стрічки”, що в’ється, як “плазом покладене S”. А далі ми бачимо “кадри” вже

в іншому колориті. “Стрічка”, що виявилася річкою, набирає “сріблястого блиску”, вона “грається проти сонця”.

З’являється “глухий шум”, і Євгеній бачить протилежний берег – “стрімкий, високий, мов викроєний у чорній скалі” [28, С. 257]. Сріблистий блиск пропадає. Звернімо увагу на такий момент мови автора: “Широка просторінь каламутної води обрамована в формі великої еліпси чорними стрімкими скалами”. Ми відчуваємо своєрідну “логіку” сну. Пустеля переходить у замкнений простір (берег, скелі). Сновидіння розвивається за своїми законами. “Несподівано” виринає картина весільної дараби, заграли живі барви, звучить весільна музика. Глянувши у бік, звідки почулися бубон, бас і скрипка, Євгеній побачив “велику дарабу”. “На сіросталевім тлі ріки вона відразу визначилась мов ярка зелена пляма, – так рясно була обмаєна смерічками...”. Досить виразно Євгеній бачить весільне товариство. І що характерно: на дарабі – “паничі і панночки”, молода пара... Хто це? Напружена думка сонного б’ється, щоб розібратися, хто це. “Хто се такий? Де і коли я знав його?”, і раптом приходить прозріння: “Адже се я сам” [28, С. 258].

Пам’ятаємо, що десять років тому Євгеній пов’язував своє родинне щастя (одруження) із закінченням університету, що цілком зрозуміло. Під час останньої зустрічі з Регіною він сказав дівчині, що “сідає до ригорозів” (сучасною мовою – до державних, випускних іспитів), і тепер він бачить себе у тому ж самому одязі, в якому сидів “до докторського екзамену”. Та молоді (знову дуже характерний момент) розпізнати не можна. Дараба “немов зісковзується... у бездонну глибіню”. А задній керманич, “величавий, уродливий, мов мальований” з докором в очах дивиться на Євгенія... Євгеній хоче крикнути, та щось здавило йому гордо. Він стоїть остовпілий, так як стояв у кімнаті, коли побачив Регіну.

Але події у сновидінні не закінчилися. У каламутних хвилях річки Євгеній побачив утоплену жінку, і йому здалося, що він упізнав її.

Заключний “акорд” чи “кадр” сновидіння зображено так: “Він скрикнув страшенно і, не надумуючись, кинувся у воду. Він почував у своїй сонній свідомості певність, що вона вже нежива, що її ніякою жертвою не верне до життя, але проте він чув, що мусить кинутися в воду і витягти се тіло з тої водяної могили. Зашуміла хвиля, заклекотіла безодня, вода обхопила його зо всіх боків і він прокинувся” [28, С. 259].

Сон виявився віщим. Регіна загине в хвилях Клекоту, хоч тепер, тобто на час сну, є живою істотою, але як супутниця життя, “предмет” щастя вона для Євгенія “живою” не стане ніколи.

Автор немовби “мимохідь” за ходом сюжету порушив тему двійництва, таку характерну для його мистецького світу. Досить згадати славнозвісну поему “Похорон”. Образ дараби (але в іншому контексті) матимемо в новелі “Терен у нозі”.

Прокинувшись, Євгеній починає згадувати, що ж сталося напередодні. Ретроспективна картина стає в його свідомості щораз виразнішою. Та “важке пригноблення” не залишає душу Рафаловича. Знову звернемо увагу на особливості мови автора: “... чим яснішою робилася його свідомість, виразніше почали виринати в душі спомини..., тим тяжча вагота налягала на душу, тим прикріший біль він почував десь – здавалося, на самім дні серця, там, де криється найделікатніший нерв, осередок усякої чутливості”.

Розділ завершується своєрідним психологізованим “портретом” героя: “Він сів на ліжку, його лице поблідло, уста розкрилися мов до тривожного окрику, а очі, витріщені широко, вп’ялися в найтемніший кут його спальні”. Підкреслений нами момент заслуговує на особливу увагу. Знаємо, що звичайно очі людини притягує блиск, промінь, світло, світла пляма... А тут – “найтемніший кут”. Знайти таку деталь міг лише прозаїк з дуже витонченим психологічним чуттям, глибокою мистецькою інтуїцією. Євгеній був настільки приголомшений учорашніми подіями, які у ретроспективі переважають інтенсивніше (ще один яскравий приклад глибини Франкового

психологізму), що не реагував на “червонаве поранкове світло” – його очі звернені “у найтемніший кут”. Зрозуміло, що й душа Євгенія, вся його істота опинилася “у найтемнішому куті”. На якийсь час, принаймні. І ось йому пригадуються “всі дрібниці вчорашнього вечора”. Зауважимо, що з літературознавчого погляду тут краще говорити про “подробиці”, а не “дрібниці”. На свій ідеал він дивився “з виразом дикого перестрашу”. Психологічний удар був настільки сильний, що Євгеній стояв, не бачив нічого, не відчував, лише у мозку відчував “якусь ваготу, мов від наглого удару обухом” [28, С. 259]. Характерно, що Євгеній спочатку не може пригадати виразу обличчя Регіни. Але згодом з’являється дивне почуття: “Євгеній настільки отямився, що міг спокійно придивитися їй. Чи постаріла? Чи змінилася за ті десять літ страшної моральної тортури, які прожила в пазурах отсього нелюда? Євгеній був трохи розчарований” [28, С. 260].

На обличчі Регіни він не побачив приречених слідів тої тортури. Регіна мала такий вигляд, “як багато інших жінок, а її спокій надавав їй навіть вираз якоїсь тупості і байдужості. Се страшенно болюче вразило Євгенія, се було так, немовби хтось із вітваря, виставленого в його душі, здирав найкращі окраси.” Релігійне забарвлення почуттів Євгенія бере свій початок у середньовічному і романтичному обожнюванні “дами”. Сьогоднішнього ранку Євгеній дивується, як йому не розірвалося серце, коли він побачив і усвідомив усю глибину приниження коханої жінки. “Ся Регіна – то не була його Регіна” [28, С. 262]. Вона стала блідою копією ідеалу героя. “У неї не було того чарівного блиску, що колись так раптово, безвідпорно заповнив його душу”. Але великий серцезнавець Іван Франко йде далі. Суперечливість, драматизм сцени доповнюється таким психологічним пасажом: “Йому (Євгенієві. – Р. М.) здавалося часом, що оте довголітнє життя в такій поневірці скалічило, обезсилило її душу, а іншим разом він з почуттям глибокої гіркості уявляв собі, що се його власне терпіння по розлуці з нею, його власна туга, і скорбота, і жалоба по ній стає муrom між

ним і між нею, мов обтернений пліт, через котрий не можна перебратися, не зранившись доткливо”.

Навмисно знижене порівняння (“обтернений пліт”) підкреслює психологічний процес, коли ідеал, мрія, поезія безпосередньо стикаються з жорстокою і брудною дійсністю. Недавній спогад, проте, вимальовується в пам’яті та уяві і далі. Разом з героєм читач бачить уже не чорну, а білу паню. Така антитеза згущує емоційну атмосферу даної сцени, як і всього роману загалом. Регіна, що весь час ходила в чорному, тепер з’явилася в білому весільному вбранні, Євгеній “стояв мов оглушений сею несподіваною сценою” [28, С. 265]. У нього “заклекотіло щось у серці”. “Пане, – прохрипів він (звертаючись до Стальського. – Р. М.), – не маєте права мене брати на глум. Випрошаю собі дуже таке поводження! Добраніч!”.

На другий день уранці Євгеній дещо заспокоївся і намагався дати лад своїм спогадам. Автор дещо умовно відтворює ці спогади, бо читач мав враження безпосереднього опису подій. Такий прийом є характерним для аналізованого роману і для прози Франка загалом.

Уранці Євгеній мучиться амбівалентними (суперечливими) почуттями до Регіни. З одного боку, він почував себе немовби обдуреним, адже пропали чари і гармонія душі жінки, яку так кохав десять років. “Чому твоє лице видалось мені тупим, а твій концепт з тим шлюбним убранням видався мені глупим, уразив мене, мов погана комедія? І чому в твоїх словах бриніло щось нещире, вивчене, не своє, комедіантське? Регіно, Регіно!”.

З іншого боку, він відчуває, що десятирічна неволя зробила з Регіни людину, по суті, хвору душею. Євгенієві безмежно шкода її. Душу його охопила тривога, “повітря сеї кімнати давило його”. Євгеній усвідомлює своє попереднє егоїстичне почуття і сам себе назвав варваром і нелюдом. Автор послідовно і чітко зобразив суперечливість душевного стану Євгенія, відтворивши цей стан у розвитку. Від осуду “комедіанства” Регіни Євгеній прийшов до розуміння, що жінка “треплється і мечеться з болю”, а самому

собі він гірко й гостро докоряє: “І я смію критикувати її рухи! Я, проклятий естетик, роздебендюю: сей рух смішний, сей вираз тупий, сі слова недоладні! Боже!” [28, С. 266]. Цей момент у романі дуже важливий з погляду психологічного обґрунтування подальших подій у еротичній лінії. Євгеній не зміг викинути з серця свого ідеалу. Драматизм твору згущується, і читач немовби передчуває, що історія кохання Євгенія з Регіною і в подальшому не буде розвиватися щасливо. Але тим часом самотерзання героя не припиняється. Він не перестає докоряти собі у відсутності співчуття до Регіни. А Франко в авторській мові продовжує: “Дрож пройшла по його тілі. Пропасниця забігала по нервах”, “... з його очей полилися пекучі сльози”. І тут автор подає дуже промовисті деталі: “... сльози лилися, капали на стіл, розливалися калюжами, текли річкою, поки не дотекли до краю стола. Тут вони сперлися якийсь час на острів канті. Але з його очей набігали все нові і нові каплі і доливали річечку. І ось вона перемогла кант і рясним градом крапель бризнула на підлогу. Євгеній не чув того”. Такий деталізований (як бачимо, деталі тут “зовнішні”) опис плачу людини, та ще й чоловіка, зустрічаємо вперше. Маленький, але промовистий штрих новаторства Франка. Сльози знесли Євгенія, на душі стало “холодно”, тихо, порожньо. “Думки зупинилися, течія образів у фантазії зупинилася, воля лежала зомліла”.

Такий душевний стан Євгенія раптово порушено. До нього завітав пан маршалок. Ми бачимо героя в іншому стані – опанованого, але здивованого поведінкою Брикальського. Він намагається “легенько відсторонити пана маршалка”, звільнитися від обіймів цього пана [28, С. 267]. Подальшу розмову д-р Рафалович веде спокійно, з гідністю, промовляє “спокійним, але твердим тоном”. І читач думає: невже це той самий Рафалович, який так недавно плакав нестримними сльозами? Автор немовби мимохідь підкреслює таку рису Євгенія, як сильна воля. Пан маршалок намагався “розбити, здемаскувати Євгенія”, звинуватити його в “бунтівницькій агітації”, та

побачив, що адвоката “не так легко збити з пантелику”. Євгеній здатний на психологічний опір, твердість у стосунках з противником, і ця його риса проявляється послідовно. Душевний гарт конче потрібен активному громадсько-політичному діячеві, що діє у ворожих для нього обставинах. Саме таких загартованих, відповідальних і вірних обов’язкові потребувала і потребує Україна, – немовби говорить до нас, як колись до своїх учеників, Іван Франко.

Тим часом Євгеній обдумує зустріч з маршалком Брикальським, яка щойно відбулась. Ситуація спрямувала хід його думок у річище роздумів про людську природу:

“Дивне те людське серце! Найбільше своє щастя, найбільшу розкіш бачить у тім, щоб задати другому болючий удар, зробити його нещасливим, відібрати йому віру в людей і надію на ліпше...” [28, С. 271]. Роздуми про “цілованіє Юдине” (маршалок обціловував Євгенія в лице), про “певного рода чоловіколюбія” (“подати другому прицукровану отруту, серед танцю ввіпнути йому штилет у серце”), набирають щораз більше песимістичного забарвлення, “немов розмотували клубок чорних ниток”. Адвокат побачив негативні сторони тих, оборону котрих він поклав собі за мету життя. Постать Євгенія – це у Франка не постать, позбавлена впливу відчуттів, нервів. На якусь мить він сам собі каже: “Варто для них мучитись і терпіти!” [28, С. 271-272]. І це окличне речення є, власне, гірким запитанням. Так само звучить наступне: “Приємно вести їх до бою з тою темною силою, що тільки й чигає на те, щоб нас поодинці схрупати!” [28, С. 272]. Отже, мова йде про “бій”. Про “темні сили,” ворожі нашому народові. І про нашу відвічну роз’єднаність.

Роздуми болючі, удар маршалка теж глибоко вразив його – адже той намагався зранити “молоде свіже і сильне деревце його громадської діяльності, його святу віру в народ, в непропащу моральну силу рідної нації, в її кращу будущину”. Віра ця на момент була захитана. І не дивно,

що в душі Євгенія з'явилися “погані думки”, що з вуст почали “вириватися прокляття”. І далі з психологічного боку важливий момент: жінка, над долею якої він щойно лив сльози і яку він (“чорну даму”) знову побачив з вікна, видалася йому далекою. “Що вона йому? Примха, слабкість волі, сентиментальний порив, соромний серед тих обставин, у яких він жив тепер!”. Наприкінці XXV-го розділу, зміст якого ми тут викладаємо, є місце, яке прямо перегукується із заголовком роману. Перегукується, але лиш в одному аспекті – в особистісно-еротичній лінії роману. Був момент слабкості, примха долі, – так думає Євгеній про свою зустріч з Регіною. А що далі? Подальша цитата в роздумах Євгенія: “Стрічаються перехресні стежки на широкому степу та й знову розбігаються! Таке буде й наше”, – думав він. Та життя знову веде героя на перехрестя, але він знатиме, якою стежкою, яким шляхом іти далі.

Роман писався на перехресті сторіч, на історичному роздоріжжі, коли не лише окремі люди, а й уся нація стояла перед великим вибором. Саме тоді Іван Франко образом Євгенія Рафаловича, трактатами “Поза межами можливого”, “Що таке поступ?”, “Одвертай лист до галицько-руської молоді” показав нації її стежку, її визвольний шлях.

А Євгеній усе-таки вибіг (“не темлячи себе”!) з кімнати до парку, щоб зустріти “чорну даму”. І вони таки зустрілися. Євгеній “тремтячим голосом” привітався з Регіною, потиснув їй руку у чорній рукавичці. Далі йде наче приглушений діалог. Але Євгеній вибухає тирадою, у якій признається, що він проклинав і благословив кохану, що не міг силою вирвати її з душі, що осуджував її, вважаючи її “злочинницею”, що зруйнувала його життя, знищила найкраще багатство його почуттів. І “... рівночасно кланявся вам як найвищій святощі мого життя” [28, С. 274].

XXVI-ий розділ роману містить моменти, співголосні до деякої міри з ліричною драмою Франка “Зів’яле листя”. І тут, і там кохання – се мука, хвороба, вихід з якої – самогубство. “Я опинився мов моряк серед моря без

компаса. У мене не стало мети життя, не стало тої остороги, що додає енергії”, – говорить Євгеній Регіні у парку. Регіна заперечує йому, адже він присвятив себе праці серед народу.

У розділі є багато матеріалу до опосередкованої (власне, через сприймання його Регіною) характеристики Євгенія. Навіть Регіна у своїх умовах та обставинах “чула дещо” про його роботу. “А дечого догадуюся”, – каже вона. Ось як звертається Регіна до д-ра Рафаловича: “Ви русин, а русини вперті на своєму. Ви чоловік з чуттям, значить – ідеаліст. Я певна, ви маєте вищі цілі перед собою, силкуєтесь іти вгору і вести інших за собою. Адже так, правда?”. І Євгеній відповідає: “Так”. Отже, він не хоче бути занадто “скромний ” і знає собі ціну. Знову ж таки Регіна бачить себе його “провідною зіздою”, яка не дала йому “заблукатися в темряві егоїзму” та вела “все вище та вище” (пригадаймо Франкове “Excelsior”!).

Гостро емоційно реагує Євгеній на слова коханої. У нього сльози бризнули з очей. “... пані Стальська – се мої святощі, найдорожчий скарб моєї душі” [28, С. 276]. У запалі почуттів він пропонує Регіні втекти хоч би за море, аби бути разом, аби вибороти в життя той скарб людського щастя, який призначений для них. Із вуст Євгенія вириваються “екстремні”, сказати б, слова: “Остогидло мені адвокатство! Остогидли мені і хлопці, і пани, і суди!” [28, С. 277]. Промовистий момент! Франко будує образ свого героя не прямолінійно, веде його звивистими, суперечливими (“перехресними”) стежками і, як ми вже переконались, підкреслює драматизм цих рядків.

Між Євгенієм та Регіною відбувається діалог про украдене щастя. Таким щастям вона жити не хоче. Мова йде про “подвійну крадіж”: Євгеній краде Регіну від її чоловіка, а вона Євгенія від “тих нещасних, віками кривджених людей”. Важливо відзначити, у вуста Регіни автор вкладає такі знаменні слова: “Не бійся, вони пізнають тебе, і підуть за тобою, і віддячаться тобі”. Євгеній пробує пояснити, що і за морем він знайде свій люд (знаємо, що тема еміграції дуже хвилювала Франка – згадаймо цикл “До

Бразилії”). Він благає Регіну змилюватися над ним і над собою. Однак вона теж мала свою гордість. Холодно (але, як можна здогадуватись, з душевною натугою) вона відповіла йому: “Пане, я шлюбна жінка...” [28, С. 278]. Однак тяжка лірична драма буде продовжуватись.

Є своєрідна закономірність у “чергуванні” та “ритмі” розділів роману. Ми бачимо Євгенія то у сценах “вибуху чуття”, то в його професійній діяльності. Регіна, “не подавши йому руки, пішла геть, не озираючись”. Так завершується розділ, який ми щойно розглянули.

А наступні розділи показують нам героя в іншому світлі. Спокійний, урівноважений, професіонал високої проби, Євгеній їде до Гумниськ, бо має в гумниському суді “аж три терміни”. Дуже вміло він проводить захист своїх підопічних. Але за ходом дії ми дізнаємося про те, як говорять про нього його вороги. Отець-канонік розповсюджує чутки, що Євгеній – антихрист. Сторож Баран говорить: “...услуговую такому адвокатові, що є правдивий антихрист, що хоче перевернути весь порядок на світі” [28, С. 285].

XXIX-ий розділ побудований на своєрідному психологічному паралелізмі. Автор подає тонко настроєві осінні пейзажі (“Ходить осінь по долині, снує свої сіті”), “сірий, мокрий, тісний та холодний кругозір добре відповідає його душі [28, С. 286]. І водночас “вигляд тих сірих сіл” будив у душі якесь супротивлення почуття..., зеренце щирого золота в купі сірого піску, і те “щось” помалу кристалізувалося і виявляло себе в коротенькім не то зреченні, не то зітханні:

– Ах, як багато праці потрібно!” [28, С. 289-290].

Важливо відзначити, що автор розгортає до цього моменту психологічний коментар. Мова йде про “механічний відрух чуття”, “несвідому реакцію характеру”. “Хора душа” Євгенія немовби знайшла в цій фразі зцілення. Це був покликання до побудови конкретної картини праці серед народу. Правда і лікарська допомога для селян. Організація різного роду

(читальні, каси, спілки). Прагнення викупу панського добра. Новітнє, національно спрямоване й водночас практичне виховання мас, передусім молодих поколінь. Тут, думав Євгеній, величезне поле діяльності для інтелігенції. Підкреслено важливим у роздумах Євгенія є момент, коли він доходить висновку, що не треба “ждати почину” від когось. Кожен свідомий інтелігент, – думає він, – повинен починати “сам від себе”, кожна хвилина, кожне місце добре для такого почину.

Іван Франко не був би письменником-психологом, коли б не зобразив у душі Євгенія ще одного почуття. А саме – почуття глибокого сорому за свій “безумний намір покинути все”. “Невже нерви могли здобути перемогу над розумом?” – запитує він себе [28, С. 290].

На наступній сторінці автор описує подальші роздуми, рефлексії і самовизнання героя. Це місце в творі перегукується з відомою Франковою промовою на ювілеї. Євгеній “вихований, вигодуваний хлібом, працею і потом свого народу, він повинен своєю працею... відплатити йому. Се перший заповіт...” [28, С. 291]. Євгеній ставить перед собою категоричне запитання: “Яке ти маєш право бути вільним, коли твій народ у неволі?”. (Тут пригадаємо поему “Іван Вишенський”: “А яке ж ти маєш право, Черепина недобита, про своє спасіння дбати там, де гине мільйон?”).

Справа кожного інтелігента – предметно, по-справжньому працювати для поневоленого народу. Всяка “декларація про права свого “Я” – це викривлена правда. Цю правду кожен, услід за Євгенієм, має сам собі сформулювати так: “... жию в свинстві і роблю щохвилі концесії підлоті”.

Далі ми бачимо Євгенія серед людей парохії о. Зварича. Довідавшись про злочин “фізика”, він обіцяє селянам зробити все можливе, щоб покарати винного. Ще раз автор підкреслює таку рису героя, як уміння панувати над собою. Рафалович говорить “спокійно”, але “з тою рішучістю, що виявляла ціле обурення, яким тремтіла... його душа” [28, С. 294].

XXX-ий розділ роману завершується образом-символом заблуканого

серед шляху нашого народу, “... серед шляху між минулим і будучим”. І з грудей Євгенія виривається зітхання: “Хто то вкаже тобі дорогу, хто підведе тебе, мій бідний народе?” [28, С. 322]. Питання актуальне до нашого часу...

Вельми характерний у лінії Євгенія початок XXXVIII-го розділу. Автор “від себе” додає ряд психологічних штрихів до образу героя. Наведемо їх: “Євгеній вернув зі своєї поїздки до Гумниськ в несподівано бадьорім і войовничім настрої. Він належав до тих натур, які не легко виходять із спокійного, зрівноваженого настрою, та зате, виведені з нього, не впадають у сентименталізм, не тонуть у розливі почуття, але набирають натури бойового коня, закусують вудила і йдуть назустріч небезпеці” [28, С. 328]. Євгеній розгортає свою діяльність. Пише гостро публіцистичні статті, викриваючи галицькі порядки. Поступово доходить висновку про потребу політичної боротьби. Програма Євгенія полягає в “розбудженні селян до політичного життя”, їх організації. Остаточно визріває ідея народного віча в тому провінційному місті. “Всі мали відтепер розвинути по селах агітацію за вічем, освоювати селян з думкою про потребу політичної роботи і дбати про якнайчисленнішу участь у вічі” [28, С. 331]. “Всі” – то сільські священики, повітові патріоти.

Ось як зображує автор душевний стан героя у цю пору: “Євгеній мав таке почуття, що підсаджує свої плечі під високу і важку кам’яну гору з наміром – зрушити її з місця. Він знав, що се праця страшенна, довга і важка, але сказав собі в душі:

– Все одно! Мушу двигнути!”.

Образ “гори” тут має свої “обертони”. Образ гори, на яку виходить герой, щоб з висоти дивитись на буття, знаємо з епохи романтизму. Він, цей образ, є і в письменників-неоромантиків з Лесею Українкою включно (“Осіння казка”, “Камінний господар”). А у Франка – навпаки. Герой не спинається на верх гори, а намагається її зрушити. Синтез романтичного і реалістичного...

У розмові з Вагманом автор вкладає характерні визнання. Коли “добродій добродіїв” пропонує йому допомогу в купівлі панського маєтку, Євгеній усвідомлює, що той панський дім поставив би стіну поміж ним і сільськими жителями. “Як я міг би заступати їх інтереси, коли я чувся би паном? То значить – їх противником?”.

Однак слово “пан” зринає ще раз, дуже своєрідно “зчеплюючись” з попередньою ситуацією. Євгеній стверджує: “... хочу бути вільним чоловіком, паном своєї волі” [28, С. 367]. Придбання панського маєтку зробило б його “невольником” життєвих обставин...

Йде підготовка до віча. Євгеній щораз ясніше окреслює для себе характер віча і його мету. У діалозі зі священником він висловлює побоювання: “дехто з нас, інтелігентів, буде мати претензію і охоту занадто багато повчати, моралізувати зібраних” [28, С. 270]. Євгеній, а власне, сам автор розуміє, що таке віче – це школа взаємного навчання інтелігенції та громади. “Для народу се має бути школа політики, політичного життя”. Для інтелігенції – школа вивчення потреб народу, школа систематизації “маси фактів селянського життя”.

Варто наголосити, що Євгеній говорить про “власну діяльність” і “власну відвагу” кожного з діячів. Велику надію Євгеній (і знову ж таки автор) покладає на сільських священників, на їх розум, такт і патріотизм. Ця надія “завела” дещо Євгенія, але Франко чітко поставив питання про величезну відповідальність наших священників перед нацією. Ідея, актуальність якої і в нашу добу не зникла. Просвітити нарід, не залишати його “нетямущою дитиною”, будити в ньому політичну свідомість... Усе це гостро постало сто років тому і постає й тепер...

Діяльність, у яку заглибився Євгеній, вимагала непохитності в характері, завзятості та “того духа незалежності, якого у нас цілими віками вбивали і притлумлювали...” [28, С. 373-374]. Довкола Євгенія – щирі люди, але без того духа. І всю справу віча і праці серед народу загалом Рафалович

мусить брати на себе. А тим часом пан староста вбачає у праці Євгенія в майбутньому “революційні цілі, ворожі теперішньому державному порядку” [28, С. 379]. Що ж, у передбачливості панові старості не відмовиш. “Упертий русин”, – говорить він про Євгенія.

LIV-ий розділ знову повертає нас до двох основних ліній сюжету роману та його змісту в цілому. Ми бачимо Євгенія, що сидить за бюрою і працює. “Він був впевнений, що його улюблена думка сповниться, що перше народне віче відбудеться завтра” [28, С. 410]. Та його працю перериває неспілий стук. До нього завітала Регіна.

Коли порівняти цей розділ із XXVI-им (тим, у якому зображена зустріч Євгенія з Регіною в парку), то бачимо, що тут ролі до деякої міри помінялися. Закохані підкреслюють, що не будуть говорити про любов. Євгеній “... спокійно, з відтінком тихої меланхолії” дивиться на Регіну. Тому, природньо, розмова має набрати іншого напрямку. Євгеній, найперше, громадський діяч. Як людина, він перемиг себе, своє серце, яке, по суті, Регіна відкинула. І коли у парку вона звертає хід думок Євгенія з почуттів на громадську роботу, то тепер він сам підкреслює: віче – це “має бути перший крок, перший початок моєї ширшої, народної праці. Хочу доложити всіх сил, щоб довести сей народ хоч трохи до свідомлення, привчити його користуватися його правами, боротися з його кривдниками” [28, С. 413]. “Ось куди тягне ваше серце”, – із запалом відзначає жінка. Вона хоче подарувати свої коштовності на цю велику справу. Однак Євгеній не приймає дару з міркувань етичних.

Перемогло громадське... Зрештою, у глибині душі Євгеній усвідомив, що так зване особисте щастя йому не складеться.

У сцені нападу Стальського на помешкання Євгенія він поводить себе з гідністю. Стальському він відповідає “бліднувши на лиці, але рівним, спокійним голосом” [28, С. 421]. А далі – повівся рішуче. Він здушив горло Стальського і зіпхнув його сходами вниз. Євгеній не знатиме, що станеться цієї ночі...

LIX-ий розділ за характером розвитку дії антиципаційний (прогностичний, що і підтверджує пейзаж). Природа немов віщує лихо, але пейзаж контрастує з радісним настроєм героя. Ось як побудована картина: “...небо було понуре, насуплене. Розвиднювалося дуже помало і пізно. Було щось важке в повітрі, якесь пригноблення, якась утома” [28, С. 439]. Читач не може не вловити символічного підтексту цього пейзажу. Але люди на віче прибували, і в Рафаловича “радувалося серце”. Він спостерігає за селянами, “у яких видно було хоч невисоку інтелігенцію, але щире зацікавлення...” [28, С. 441]. Адже політичний рух був їм не знаний. “А тепер перший раз інтелігенти бралися говорити селянам про ту політику”. Перипетії з вічем не вибили Євгенія з рівноваги. Він не побоявся кинути у вічі гострі слова старості. Віче переходить на Вигоду, де Євгеній виступить з гарячого промовою. Говорив різко, виразно називаючи речі своїми іменами, про “сумний стан людності в повіті, бідність опіки, здирства, лихву, темноту” [28, С. 447]. Своєю промовою він розбудив селян, вони почали говорити. Навіть бурмістр дивувався з вродженого таланту тих людей, в яких нужда не приглушила гумору, який “блискає, мов огники з попелу” [28, С. 448].

Зненацька на Євгенія спадає несподівана подія – його арештовують.... Він спокійно прощається з вічем. О. Зварич завершує “те перше політичне віче”.

Ситуація арешту Рафаловича “вдарилася голосною луною в краєвій пресі і відгукнулася також у Відні” [28, С. 457]. У повіті “клекотіло”. Факти “вияснили справу”. Він не втратив спокою, завзятості, пригода не вибила його з колії, Євгеній тут же скликає нове віче і вимагає від старости “перед... вічем, прилюдно” вернути йому честь і “заявити урядово” про його доброчесність [28, С. 459].

На цьому лінія образу Євгенія Рафаловича завершується.

Розділ II. Динаміка образу Регіни Стальської

Перше “знайомство” з героїнею Регіною Стальською повите таємничістю. Ми не знаємо, хто та “чорна дама”, яку д-р Рафалович побачив на вулиці у неділю. Її обличчя заслонене “чорним, досить густим вельоном”. На ній “чорна сукня, чорний капелюшок”. Вона, мов привид, щезла в натовпі... Не знає, хто вона, і Рафалович. Однак у його душі зринають “якісь дивні спомини”. Ось як зобразив автор душевний стан героя:

У Євгенія сильно забилося серце, в голові затуманилося... “Що се таке? – думалося йому. – Вона чи не вона? Ледво, щоб вона! Звідки б вона взялася тут? Але постава її, хід її, той хід, котрий я, здається, пізнав би між тисячами! Та ні, не може бути, се не вона! Тихо ти там! Тихо!”.

І він долонею натиснув на груди в тім місці, де сильно билося його серце [28, С. 186].

У динаміці образу героїні важливий VIII-ий, IX-ий і X-ий розділи. Нам і далі невідомо, хто вона, і тоді, коли Стальський розповідає Євгенієві про свою дружину. Він скаржиться: “Я не знаю, як я досі не одурів, наповнюючись день у день від десятих літ такою ненавистю і таким огірченням” (до дружини. – Р. М.) [28, С. 200]. Стальський говорить про “фаталізм”, який привів його до одруження з “блондинкою”, а “се найнебезпечніший, найфальшивіший і найбільш егоїстичний гатунок жіночого звіра” [28, С. 201].

Стальський по-своєму розуміє “фаталізм”... А читач не знає, якою мірою була “фатальною” ця жінка в житті самого Рафаловича. Ми дізнаємося про перипетії родинного життя Стальського, який через те, що його дружина не бажала мати в домі служницю Орису – любовницю чоловіка, вже десять років не розмовляє з нею.

Уся розповідь Стальського у байдужому, майже жартівливому тоні,

викликає в Євгенія “огидливе враження”.

Таємниче “знайомство” з героїнею приносить нам XIII-ий розділ. Д-р Рафалович уже забув про зустріч з “чорною дамою”. Але якось він виглянув у вікно, що виходило в парк. Там на лавці сиділа “чорна дама”, і обличчя її тепер не було закрите. Але остаточного анагноризму (упізнання наново) ще не сталося. Друга поява “чорної дами” дала поштовх розгортанню суто інтимної (в її еротичному сенсі) лінії Рафалович – Регіна.

Душа Рафаловича “шугнула у гущавину мрій, розвернула перед собою образ тої драми”, яку він переніс десять років тому. Нагадаємо: Стальський говорив, що живе з дружиною десять років. Але звернемо увагу на цікаве порівняння. Євгеній “розкладає” свої мрії-спомини, “мов той скупар, що любить розкладати перед собою свої скарби і любоватися ними”. Читач мимоволі піддається негативному враженню через знижений характер порівняння. Події підуть, умовно кажучи, не “по-скупарськи”, але щось фатальне у цьому порівнянні закладене.

Перед десятима роками, коли Євгеній був ще студентом, Регіна (він закохався в неї не просто, а буквально хворобливо) виглядала зовсім буденно. Цікаво, що на балу, коли це сталося з першого погляду, ми не бачимо портрету дівчини. Дуже характерний штрих! Аж іншого разу Рафалович випадково зустрів її на вулиці. Тепер автор подає її зовнішність: “Вона була одягнена по-буденному, у довгім плащі, мала на голові скромний капелюх з простим білим пером (ця деталь була присутня і в першій сцені. – Р. М.), у руці дешевеньку чорну (продовжується гра кольорів. – Р. М.) баранкову муфту... Він зараз пізнав її і зараз зробив увагу, що пізнає її по ході, її хід мав у собі щось незвичайне...

– Отсей хід я пізнав би між тисячами!” [28, С. 230].

І так маємо чи не єдиний у літературі випадок, коли образ дівчини характеризується саме такою наскрізною деталлю. “Пам’ятаємо” той хід у сцені нашого першого “знайомства” з “чорною дамою”. Тепер Регіна (ми,

правда, все ще не знаємо її імені, як не знає його і Рафалович) “з ледве помітним усміхом” легенько кивнула йому головою, відповідаючи на уклін. Знову ж таки психологічний момент немовби віщує майбутню драму кохання, яке не могло реалізуватися. Про ім'я героїні ми, як і Рафалович, дізнаємося “випадково”. Так її називає вчителька музики, до якої записався на уроки і Євгеній, щоб мати змогу бачитися з дівчиною. І знову надзвичайно вагомих момент. Коли Регіна Твардовська прийшла на урок, ні читач, ні герой “не бачить” її обличчя. Це теж дуже рідкісний у літературі випадок, коли автор так послідовно уникає ілюстрації найвагоміших портретних мазків. “Позбавлення” обличчя в образі набирає до деякої міри символічного характеру (привид? – Р. М.). Кохання було фатальним, воно не дало відчуття повноти буття. Але й гартувало. У горнілі цього почуття гартувався характер. Це вельми прикметний момент, який слід усвідомити і вчителю, і учням.

Мимохідь дізнаємося, що Рафалович ще в студентські роки любив музику, знав багато народних танців і пісень. “Любов робила його артистом” [28, С. 236]. Але, на жаль, долалося кохання, і десь зникла музика...

Що є музика для Регіни? Це вона “розплющує” їй очі. Після коротенького діалогу, коли вона похвалила прекрасну гру Рафаловича, ми побачимо нарешті її очі: “При сих словах вона вдивилася (!) своїми великими ясними очима в його лице” [28, С. 237]. І душа Рафаловича готова була потонути в них. Десь, немовби за кадром, ми відчуваємо, що й Регіна покохала. Під час їхньої наступної зустрічі ми бачимо, що Регіна “була спокійна” тільки “трохи блідша”, а рука її “була гаряча” [28, С. 239]. Такими скупими портретними мазками автор передає її внутрішній стан. Попрощалася вона стримано. І ще такий момент. Портрет Регіни весь час постає в уяві Рафаловича, однак він знову позбавлений конкретики: “... перед ним звільна воскресла її любя рука, її фігура, її лице, і йому бачилося, що знов дивиться в її очі, і п'є з них гармонію, і наповнюється почуттям

надлюдського спокою і щастя, того щастя, що для своєї повноти не потребує ніякого фізичного дотику, ніякої близькості, бо само воно – найтісніше сполучення, збратання душ, волі і всіх помислів” [28, С. 244].

Це, так би мовити, психологічний портрет Регіни, як її сприймає Рафалович. У характеристиці персонажа вагоме місце посідає сприйняття його іншими персонажами. Що маємо тут? Чи не дуже виразним є факт, що Рафалович насамперед “бачить” руки Регіни. Руки людини – орган, ними можна “сказати” надзвичайно багато. Регіна один лише раз подала йому “гарячу” руку. Рука на клавішах фортепіано... Рука, яка написала декілька слів на білетику...

Пам’ятаємо, що минуло десять років – Регіна виїхала зі Львова, і Рафалович знову побачив її в “одному з більших галицьких міст”. У домі Стальського, після двох “побачень” на вулиці і в парку, “чорна дама” з’явилася знову. “По хвилі відтворилися бокові двері, і в них появилася висока постать у чорній сукні” [28, С. 256].

У наступному розділі у дивному сні герой шукає очей “молодої”, її біле тіло у хвилях, її довге золотисте волосся...

Але тут ми бачимо оцю портретну деталь, сукцесивно нанизану в лінії образу. (Сукцесивно-динамічним називається портрет персонажа, поданий не відразу: та чи інша деталь появляється згодом, від художньої ситуації. Майстром такої портретної характеристики і був І. Франко – згадаймо хоча б портрет Германа Гольдкремера).

Рафалович (подальший розділ) пригадує події вчорашнього дня. І тут ми бачимо Регіну симультанно (відразу). “Жінка, що переживала таке (моральні тортури чоловіка. – Р. М.), повинна була виглядати більше нещасливою, більше пригнобленою” [28, С. 260]. Чи не відчувається тут глибоко приховане бажання Рафаловича бачити його кохану справді більш нещасною? Почуття ревностів мусило прокинутися, адже Регіна “зрадила” його. Психологічний штрих, яких у романі багато...

“Регіна не дуже постаріла, навіть поповніла трохи (це від бездіяльності. – Р. М.), щоки цвіли невеличкими рум’янцями, уста були досить свіжі, на лиці, на чолі ані морщинки, ані сліду борозни, проведеної внутрішнім горем. Виглядала, як багато інших жінок...”. Яка болюча скарга на жіноче єство. Недарма говорять: жінка як верба, де її не посади, там прийметься. Над чистою водою – то над водою, а на поганім смітнику – то на смітнику”.

Але глибоке розчарування Рафаловича динамічно змінюється іншим станом. Регіна з’являється в салоні в білому, в шлюбній сукні. Це її “ювілей”, десять років від заклання в цій сукні “всіх злих демонів”...

І знову Регіна з’являється як “чорна дама”. Сидячи на знайомій лавочці у парку, вона вдивляється у Євгенієві вікна. А потім, коли він прийшов до неї, “подала йому руку, обтягнену чорною рукавичкою” [28, С. 273]. Вона не здивувалась і не збентежилась. У діалозі між ними нарешті виринає основна тема – тема великої любові. Моторошно і водночас велично на душі стає від слів Регіни, коли вона освідчується в коханні: “... я зрозуміла євангельські слова про меч, який мав пройти серце Матері Божої. Я вирвалася від вас (тобто Євгенія. – Р. М.) майже силою, а коли покинула вас, то аж тоді почула, як гарячо, як невимовно люблю вас. Бачите, говорю це спокійно” [28, С. 275]. Моторошно від слів, коли вона називає себе небіжкою. Моторошно від її сповіді, коли вона розповідає Євгенієві, як молилася за нього до Матері Божої. “... я недарма молилася і плакала...”. Згадаймо, як поверхнево думав Рафалович про неї, коли порівнював її з вербою...

Регіна здатна не лише на велике почуття. Вона розуміє значення суспільної діяльності Рафаловича. Більше того, Регіна не хоче “краденого щастя” – на благання Євгенія покинути все і виїхати з ним за кордон вона реагує таким чином: “Лице Регіни при тих словах поблідло ще дужче, було бліде мов полотно (згадаємо про її блідість під час колишньої зустрічі ще у Львові. – Р. М.). В губах не було ані кровинки, і вони тремтіли мов два бліді

рожеві листки від вітру. Її груди дихали важко. Нараз вона встала з лавки, наморщила чоло і, обертаючись до Євгенія, промовила:

– Пане, я шлюбна жінка... чесна жінка. Мені не випадає слухати таких промов. Бувайте здорові.

І, не подавши йому руки, вона пішла геть, не озираючись” [28, С. 278].

Сцену цю, стан Регіни в час діалогу важко охарактеризувати однозначно. Це так званий стратифікований душевний стан (стан, складений з декількох нараз), коли в її підсвідомості борються і укладаються різні почуття. З одного боку, вона десь у глибині душі усвідомлює своє безправне становище “шлюбної жінки” – не забуваймо, що дія відбувається в 80-их роках минулого століття. З другого боку, як уже знаємо, Регіна не хоче стати поперек шляху Рафаловича – громадського діяча. А може, в неї відсутнє почуття помсти? Це ми побачимо. Може, заговорила незбагненність жіночої природи? Який глибинний імпульс? Так чи інакше, автор знову вказує на безперспективність прагнення до ідеалу кохання, бо прагнення ці жорстокі і не досягають ніколи бажаного.

І нарешті – новорічна ніч. Читач побачить Регіну, коли вона просить “гостей” чоловіка (Шварца і Шнадельського) поводитися тихше:

“В тій хвилі нечутно отворилися двері від покою ліворуч і в них стала Регіна, вся в чорному, бліда, мов із воску виліплена” [28, С. 358]. Відбувається брутальна сцена “з педагогії”, як висловився Стальський. Вечір закінчився відходом “гостей”, Стальський впав і заснув.

Через цілий ряд розділів автор знову повертає нас до помешкання Стальського. LIII-ий розділ цілком присвячений Регіні.

Розділ побудовано до деякої міри за принципом психологічного паралелізму – надвечірній зимовий пейзаж, а далі події знаної ночі. Письменник фіксує час точно: “Міський годинник вибив четверту...” [28, С. 403]. Регіна в своїй поведінці нагадує автомат. Вона “звільна, рівним кроком” ходить весь час по кімнаті. І знову фіксується точне число: “...шість

кроків там і шість кроків назад”. (Магія цифр знайде своє завершення). Болить голова, вона блідіша, ніж звичайно. Блідість – то ми пам’ятаємо. Але підкреслимо, що тепер героїня блідіша. І нарешті портретний елемент великої ваги: “...великі чорні очі горять несамоовитим огнем” [28, С. 404]. Так уперше ми бачимо колір її очей, а блиск у них нічого доброго не віщуватиме.

Далі йде її монолог, і “її голос бринить мов тихе журчання лісового джерела, солодке і маланхолійне за одним разом”. Чи не відчуваєте, читачу, тут особливого контрасту між фізичним станом героїні і характером монологу? Регіна востаннє, як ми побачимо далі, зібрала всю ніжність жіночого серця, звертаючи свої слова до коханого. Перед її душевним зором – дитинство, сни і мрії “летіли там угору і спочили на тім чудовім вершку” (“високої, лисої гори”. – Р. М.). Дитина “бачила” на цьому вершку діамантову корону і пішла шукати її. А це був “скляний череп”, але дівчина не вірила... Читач мовби повертається (лише на новому витку) до дитячих осіань і мрій.

“– Слухай, Геню! Тепер ясно – ох, аж болоче ясно, що тим моїм діамантом був ти, була твоя любов. Тепер, як ніколи, я чую блиск, і силу, і чар її проміння. Прости мені, Геню!..” [28, С. 405].

Де поділася “гордість” сцени у парку? І далі йде характерне визнання. Регіна була дитям своєї доби: “... дурна, загукана, засліплена своїм вихованням”. Аж тепер розкривається, може, не до кінця, фінал сцени у парку.

Діамант: потовчене скло, якого так багато на її і не лише її життєвому шляху, у перипетіях життєвої драми.

Регіна в своєму монолозі, за глибинними законами жіночої логіки (саме так), починає докоряти у своєму горі і Євгенієві: “Невже можна любити і спокійно дивитися, як улюблена людина треплється і в’ється на тортурі?..

– По що ти віддав мене в цілковиту власть отсього звіра? [28, С. 406].

Регіна згадала, що “сама відіпхнула його”. Це не були гордоці, а

“трусощі”. “Я так відвикла від подарунків життя, що рука не простягнеться приймати їх” [28, С. 407].

Героїня явно бажає коханого рятувати її. Рятувати від ворогів внутрішніх – це підкреслимо особливо: “Рятуйте мене передо мною самою, перед моєю глупотою і трусливістю..., мої вороги, глупота і трусливість, перемогли мене, зв’язали мою душу...”.

Монолог триває. Регіна уявно бажає Євгенія (Геня) порятунку, називає його: голубе, серце...

“Рятуй мене! Не слухай, що будуть говорити мої уста – о, бо вони заморожені, заморені, трусливі. Прислухайся до крику мого серця, до благання моїх очей!” [28, С. 407-408]. Вона стала б наймичкою Євгенія, аби лиш не залишитися зі Стальським. У глибині душі героїня заховує віру в коханого: “Я чую в серці діамантовий промінь твоєї любові, Геню”. Чаша її страждання переповнюється, і вона сама себе переконує, що пора на рішучий крок. Регіна забирає своє скромне віно (коштовності і цінні папери), одягається і виходить. Але оглянулася... і зрозуміла, що це для неї поганий знак. Вибило сьому годину.

Біля будинку Вагмана її побачив Баран. Він пішов шукати Стальського. А тим часом Регіна зайшла до Рафаловича. Під час їх діалогу вона “бліда”, тремтить, “руки холодні”. Регіна заридала. Особливо варто підкреслити, що вона сама характеризується рядками народної пісні:

Як зеленій конопельці у болоті гнити,
Ой, так мені, сиротині, за нелюбом жити.
[28, С. 414].

Регіна пропонує свої коштовності на народну справу. Візит Регіни закінчується “скаженим” стуком – до помешкання Євгенія прийшов Стальський. Але аж у наступному розділі дізнаємося, як це сталося. Скандал закінчився тим, що Регіна непомітно вийшла, а нападників Євгеній прогнав.

Героїня дома вдягнена у “свій чорний стрій”. Скандал продовжився.

Коли її побив Стальський, жінчине “... лице виглядало страшно – з слідами колишньої краси, оббрукане кров’ю, бліде (ще раз підкреслимо цю наскрізну деталь. – Р. М.) і з несамовито блискучими очима (деталь антиципаційна. – Р. М.), воно виглядало, як лице медузи” [28, С. 432]. Медуза – одна із горгон – трьох сестер-страховиськ (Стено, Евріала, Медуза). Усе, на що падав погляд Медузи, ставало каменем.

Скрупульозно, дуже місткими деталями автор зобразив внутрішній стан Регіни після скандалу. Вона у відчаї. “Не думає нічого”, вдивляється у полум’я лампи. “В її уяві мигають відірвані образи, мов обривки різнобарвної матерії, кидані шаленим вихром” [28, С. 403]. Постійний елемент, що проносився і тепер проноситься через її уяву, – “блискучий камінець” (уже не діамант) на вершині. Євгенієве обличчя немовби теж на тій вершині,.. Спогад із музичної школи.

І тут блискуча мистецька знахідка. З’являється ще одне обличчя, – обличчя тітки, що випхала її, сироту, заміж за Стальського. Це обличчя “... більшає, наближається, робиться страшенною, гнилою машкарою, розхиляє гнилі уста, показує чорні щербаті зуби і сточений червами язик і бубонить прокляті слова:

– Най вас Бог благословить! Най вас Бог благословить!

Знову камінець. Дівчина в ліжечку. Стара няня... А над усім – тихенька “сумна-сумна пісенька”:

Ой вербо, вербо кучерява,
Ой, а хто ж тебе скучерявив?
Скучерявила темна нічка,
Підмила корінь бистра річка.

Образ верби набуває у певному сенсі алегоричного звучання: її доля асоціюється із долею Регіни – такою ж фатальною, незалежною від неї самої. І. Франко жодного разу у романі не використовує слово фатум, однак нанизуванням однієї випадковості на іншу він ніби показує закономірність

саме такого життєвого фіналу того чи іншого героя. Десь ніби чуємо віддаленим, дуже опосередкованим перегук цієї пісні про вербу із гірким визначенням Рафаловича: жінка – як верба.

Характеристика героїні піснею має свій підтекст. Регіна – міська панночка. Вона не виросла в атмосфері фольклору. Звідки ж той глибокий голос? У сцені є образ няні... І – ще глибше – Геня...

Інший план: плин спогадів із своєю пуантою – огидне обличчя Оришки, служниці, яка спричинила родинну драму, передусім драму Регіни. Знову повернемося до образу тітки: з труни “труп’яча рука киває” на героїню. Моторошна деталь: у її глибині – немовби непрямий поклик за собою і заклик до помсти.

Далі події розвиваються неначе в подвійній оптиці. З одного боку, настає жахлива подія, з другого – будується “мелодія до теми”. Усе супроводжує ще одна “сумна-сумна пісня”:

Чи не будеш, моя мила, жалувати

Гей, як ся буде сивий голуб трепотати?

Ці рядки повторюються. Пісня звучить у душі, як “розпучний писк мушки в павутині”. Найглибшою мистецькою інтуїцією викликаний такий образ:

“– А справді, чи буде трепотатися? – сказав їй зично над вухом якийсь чужий, брутальний голос. Вона стрепенулася – оглянулася – коло неї не було нікого. Стальський спав, поклавши голову на зложені руки, а невеличка лисина на його тім’ю світилася до лампи. Регініні очі спочивали на тій лисині, і їй здавалося, що з тім’я Стальського блиснув до її ока промінчик, подібний до того, який блискотів колись із сонячного вершка” [28, С. 434].

Метафоричний наскрізний образ завершується. Завершується так, як це зробив геніальний митець слова і автор “Перехресних стежок”. “На дні серця” “Регіна почула грізну силу, незалежну від її волі”. Вона чує голос: “А справді, чи буде трепотатися?”. Внутрішня сила є брутальною, незборимою:

“Га, га, га! – реготалась та сила. – Ну, що шкодить поспробувати, чи буде трепотатися?” [28, С. 435].

Героїня діє в особливому розпачі. І чує, як “хробачок стукає в стіні: раз, два, три, чотири – і став”.

Побудовано єдиний і неповторний образ – психологічний паралелізм такого плану. Чотири рази стукнув хробачок. Чотири рази вдаряє Регіна молотком “по тупім краю сікача”. Дивиться вона на мертвого чоловіка, і в її вухах бренить пісня про вербу – фольклорний образ композиційно обрамлює подію. І знову – чотири рази стукає хробачок у стіні. Ще одне обрамлення. А магія чисел триває:

“Так, чотири досить”, – сказав у її нутрі якийсь голос – не той попередній, брутальний, а якийсь інший, жалібний-жалібний, мов останнє хлипання розбитого серця” [28, С. 435-436].

І раптом – “якісь інші тони – ostrі і різкі”. Це “марш, тарабанений дерев’яними полінами по дерев’янім тарабані”. Ми відразу впізнаємо Барана. А Регіна відчула це як наказ собі. “Іду, йду!” – відповідає вона сама собі. Зовсім успокоєна. Вона пішла за цим покликом.

Слідом за Бараном Регіна вийшла за місто і стала на мості над Клекотом. Розпач продовжується. Регіну не переслідує думка про самогубство, але воно, сказати б, напівсталось. Це випадок, гідний глибокого психіатричного дослідження. “Регіна наблизилась до Барана і також сперлась на поруччя та почала заглядати вниз. Побачивши її, Баран ані крихти не здивувався. Він тільки засміявся голосно і показав рукою вниз, у Клекіт... А ставши за поруччям, на краю моста, вона почала знову пильно вдивлятися в глибину. З пільми визирнуло до неї щось страшне, бо вона жажнулася і вхопилася руками за поруччя” [28, С. 439]. На слова Барана “Негарно там?” вона “випростувалася і глянула на нього”. Тоді той потужним рухом “зіпхнув її з моста. Вона скрикнула, але в тій же хвилі чути було, як її голова стукнулася о камінь, як тіло плюснуло в воду, а потім не чути було більше

нічого, крім реву вітру і глухого плюскоту води в Клекоті”.

Чи було кохання Рафаловича до Регіни деструктивним? Воно було драматичним. Чи була для нього Регіна жінкою фатальною? Теж ні, вона не його, а саму себе довела до згуби. А ще – умови життя небагатої панночки-сироти. І це найголовніше.

Розділ III. Сюжетна лінія Валеріана Стальського

Це друга за порядком появи в романі постать. Після першої розправи в суді одного “з більших провінціальних міст” Євгеній пішов міською вулицею, і з задуми його вивів оклик. До нього підходив, вклоняючись, “середнього росту підстаркуватий панок з коротко остриженим ріденьким волоссям, рудими, сивавими вусами, одягнений у чорний витертий сурдуг” [28, С. 174]. Таким є наше перше знайомство із персонажем, роль якого в романі далеко не епізодична.

Після перших конвенціональних слів (“Не пізнають мене пан меценас?”), вимовлених голосно, щоб почули їх і перехожі, панок називає себе: Валеріан Стальський. З першої сцени він хоче жваво і живо продемонструвати своє давнє знайомство. “Меценас узяв подавані йому віддавна обі руки Стальського і, стиснувши їх у своїх пухких долонях, випустив. Стальський, урадований, балакучий, ішов обік нього” [28, С. 173]. Розгортання лінії Стальського йде досить швидко. Із діалогу між цим персонажем і протагоністом роману ми дізнаємося, що Стальський був “домашнім інструктором” (репетитором) малого Євгенія – гімназиста у другому класі гімназії. Тепер він “офіціал”, дрібний урядовець, завідує реєстратурою “при помічнім уряді”, служить уже п’ятнадцять літ. З шостого класу гімназії пішов до війська, але дослужився лише до фельдфебеля, вислужив десять років і отримав місце канцеліста.

Від часу “інструкторства” минуло звиш двадцять п’ять років. Поки Стальський розмовляв з кельнером в ресторані, куди вони пішли на обід, Євгеній почав пригадувати ці далекі часи.

Євгеній був сиротою. Знаючи це, Валеріан “не стільки вчив, скільки бив, штурхав і всякими способами карав його” [28, С. 177]. Євгеній пригадує “той настрій вічного страху, суму і отупіння”, у якому він перебував

упродовж півтора року цього “інструкторства”. Цікавий штрих до характеристики тодішніх стосунків у шкільництві, так би мовити, не офіційному. З дикою, безтямною радістю хлопчик сприйняв звістку щодо свого інструктора, котрого забрано у військо.

Спомини розгортаються. Автор дуже пластично малює події минулого. Ретроспекція будується у формі своєрідного потоку свідомості, але не фрагментарно, а цілісно, зв’язано.

Євгеній пригадав випадок, коли у Стальського кіт украв шматок ковбаси, яку для “інструктора” привіз на свята опікун хлопчика. Перед очима спогаду проноситься страшна сцена розправи Стальського з тваринкою. “Стальський мучив kota найрізнішими способами: бив його в мішку наосліп, вішав за шию, прищемлював хвіст розколеним з одного кінця поліном, виривав пазури, випікав очі, колов шилом, напихав у ніс товченого перцю і скла... Рафалович ще раз здригнувся, пригадавши собі, як він усі ті ночі, чуючи далеко той м’явкіт, не міг заснути і як одного вечора зо сльозами цілував руки Стальського, просячи, щоби дарував життя котові. Але його просьба була даремна” [28, С. 179].

Сцена, яка в сучасного школяра (а наш персонаж тут саме школяр) може викликати не співчуття, а сміх. Потрібно глибоко продумати цю обставину.

III-й розділ – це подальший діалог між протагоністом і Стальським, який підкреслює, що “любив малого Генця, як свою дитину”, що в нього, Стальського, “таке дурне серце”, яке, мовляв, тішиться чужою радістю (він прочитав у “Народовці”, тобто “Народній газеті”, що Євгеній отримав у Львівському університеті ступінь доктора прав). А Євгенієві “причудилося жалібне м’явкотання катованого kota” [28, С. 180].

Стальський признається, що докладно стежив за “кожним кроком пана меценаса”. Тепер він розповідає Євгенієві про “відносини в тутешнім суді”. А далі, немовби випадково, ми дізнаємося, що Стальський одружений уже

“десять літ”, додому не квапиться, а там у нього дружина – “уцивілізована настільки”, котра не промовить ні слова, якщо він не прийде вчасно додому. І коли він пояснює Євгенієві, що “все залежить... від тресури”, тому “причувся розпучливий м’явкіт катованого kota” [28, С. 183]. Стальський нав’язується Євгенієві, а тому незручно обірвати знайомства. Делікатні люди завжди за таких обставин відчують дискомфорт. Стальський, однак, розвиває наступальну тактику. Він влаштовує Євгенієві помешкання. Прийшовши до Євгенія наступного дня, щоб оглянути це помешкання, то виглядав інакше. Автор не йде шляхом однозначної, однолінійної характеристики свого персонажа: “Зі слів Стальського віяла сьогодні щирість; не чути було тої злобної ноти, яка так неміло доторкала Євгенія вчора” [28, С. 185]. Деякий час Стальський не появлявся на романному овиді. Зустріч чергова обох персонажів була випадковою: “Рафалович дуже не рад був тій зустрічі і тому парадуванню з полуп’яним чоловіком, але не мав способу позбутися його” [28, С. 196]. Ситуація – брутальність і її жертва – повторилася. Але подальший діалог, чи, точніше, монолог Стальського розкриває нам його подружні стосунки. Початок монологу був перерваний страшним епізодом з Бараном.

Спалах “дикої ненависті до жінок – він (Євгеній. – Р. М.) чув се добре – був радше впливом власної жорстокості сього чоловіка” (Стальського. – Р. М.). “У Євгенія мороз пробігав поза плечима при самій думці про долю нещасної жінки, що дісталася у руки такого чоловіка. А Стальський, наливши собі третю лампку вишняку і смакуючи з великим апетитом, що дивно контрастував з його патетичною, пристрасною розмовою” [28, С. 200], далі розповідає про своє співжиття з дружиною. Читач дізнається, як “цьоця Зюзя” “одружила” “маніпулянта” (дрібного урядовця) із своячкою-сиротою. “Беру бідну, беззахисну, – розповідає він, – то чей же вона, бачачи, що я вдержую її своєю працею, даю їй становище і повагу в світі, схоче бути мені вдячною, буде йти мені під лад” [28, С. 206]. Який “лад” був у домі

Стальського, читач бачить із цієї наративної сцени. “Євгеній сидів мов у тумані”, слухаючи. “Пане Стальський! Пане Стальський! У вас нема християнської душі”, – говорив йому священик, коли Стальська поскаржилася йому на чоловіка.

Тупа жорстокість, примітивна підступність характеризують Стальського і в подальших подіях, зокрема коли він влаштував дома зустріч Рафаловича з Регіною. Він начебто говорить “зовсім натуральним голосом”, коли звертається до неї. Але пошепки, лагідно всміхаючись, він обзиває її брутальними словами: “Не дурій, ти, комедіантко! Не вдавай ідіотку! Іди до кухні...” [28, С. 261]. Стальський “міниться на лиці під час подальшої сцени. Він бере за руку Євгенія, щоб підвести його до Регіни. Виникає диявольський план використати стосунки Євгенія і Регіни для себе. Тому Стальський намовляє Барана стежити за Регіною. Грубо і брутально він нападає на помешкання Євгенія, коли дізнається, що сюди зайшла Регіна.

І настала новорічна ніч. Стальський проводить час із Шварцом та Шнадельським. Вони подалися до нього. Ось сцена його поведінки з Регіною: “Він притяг Регіну до стола, незважаючи на її опір, посадив її на кріслі і, наливши чарку лікеру, підніс їй. Вона легенько відтрутила його руку. Та в тій хвили та рука дрогнула непропорційально сильно і так штучно, що весь лікер вихлюпнувся Регіні в лице і на сукню.

– Але ж, Регінко! Як же ж можна бути такою необережною! – з незмінними солодощами в голосі мовив Стальський. – Чи бач, усе розлялося!

І в тій хвили він відвернувся від неї і з найбайдужнішим видом почав зі Шнадельським розмову про якісь зовсім далекі речі” [28, С. 358-359]. Чи тяжко зглибити душу цього персонажа? Ні, не тяжко. Вміння зіграти, так би мовити, “від протилежного” не належить до складних психічних процесів.

Цей, за висловом Єфремова, “образ натхненного мучителя з природи” [9, С. 403] не є рідкісним у людському бутті.

Стальський “застряг” у своєму садизмі. Майже патологічна ненависть

до дружини була наслідком його душевної організації, вона, ця ненависть, не викликана адекватними причинами. Це людина, яка “конвульсійно”, сказати б, вчепилася за плід своєї хворобливої уяви і тримається за нього послідовно, хоча, цього виключати не можна, в глибині душі відчуває певні вагання. Але це відчуття ще більше утверджує Стальського в садистській поведінці. Чим глибше в підсвідомість “заганяється” почуття провини, тим більше агресивності назовні. Цей психологічний механізм І. Франко опрацював прецизійно і по-новаторському.

Садизм у родинних стосунках – явище відоме. Образ Стальського – це ніби пересторога Франка, це образ великої виховної сили, як ми вже сказали, “від протилежного”.

Розділ IV. Знайомство з імперською бюрократією у романі

Прибувши до одного з більших галицьких міст, Євгеній Рафалович, за правилами етикету, повинен був зробити візити усім старшим урядовцям. Ця своєрідна “мандрівка” дала змогу авторові широко показати світ урядової бюрократії в Австро-Угорській імперії.

Перше “знайомство” з цим світом Рафалович отримує з уст Стальського. Однак “реляції” його надто суб’єктивні. Все ж картина, яку намалював Стальський, допомагає глибше увійти в світ галицької бюрократії. “Відповідно до прийнятого звичаю йому прийшлося зробити візити у всіх гонораціорів міста. Він був у президента суду, потім у старости, потім у бурмістра; далі пішов до віце-президента суду, до податкового інспектора і до директора гімназії; потім прийшлося обійти всіх судових совітників по старшині, бути у латинського і руського пароха, у комісара від староства...” [28, С. 187]. Перелік тих, хто належав до “Spitzen der Behörden” (найвищого начальства) дає нам уявлення про тодішню систему правління. Рафалович вислуховує деякі “дружні поради і науки”. Керівник повіту говорив, щоб молодий адвокат не займався ніякою громадською роботою: “Жадних там віч, зборів, читалень, агітацій, товариств”, бо якби було інакше, він, староста, “мусив би виступити против того як найостріше”, і “канцелярія пана меценаса мусила б потерпіти” [28, С. 188]. Рафалович же одразу приступив до активної праці саме в такому напрямі, проти якого його застерігає староста. Президент суду застерігає Рафаловича проти Вагмана, в будинку якого замешкав адвокат: “... то найтяжча п’явка в нашім повіті”. Податковий інспектор з найгіршої точки зору характеризує “многонадійних ад’юнктів”, яких читач пізнає дещо згодом.

Це будуть Шварц і Шнадельський. У розвитку подій ці “два голодранці-писарчуки, нероби та злодюги” відіграють не останню роль.

Руський парох назвав директора гімназії “генеральним шпіцлем” (донощиком. – Р. М.) у місті, а його дочки до крайніх меж “деморалізують гімназiальну молодiж” [28, С. 189]. Пробош (польський священик) остерігав меценаса від Стальського. “Се небезпечний чоловік”. У монолозі священика є один важливий у сюжетному плані момент: “Але прошу вас, пане меценас, те, як він поводитьсь зі своєю жінкою, то таке дике, таке нелюдське, що я не розумію, як чесний чоловік може подати йому руку.

Д-р Рафалович ще дужче витріщив очі” [28, С. 190]. Після всіх візитів Рафалович “мав таке чуття, немовби відбув мандрівку по якійсь сioаса тахіта” (каналізації – лат.).

Окремо автор описує візит до бурмістра. Цей урядовець “був лікар, жид, але гарячий польський патріот” [28, С. 191]. Він був одним з тих небагатьох євреїв, що брали участь у польському повстанні 1863 р. За те вони отримували в Га- личині різні керівні або дохідні посади. “Скільки лиха і деморалізації внесли ті патріоти в наше публічне життя, се колись вияснить історія”, – пише Франко, виступаючи тут у ролі письменника-історика і соціолога.

“... треба було довгих десять літ, щоб назріли овочі їх діяльності”. Пан Рессельберг (так називався бурмістер) запровадив у місті типову “жидівську господарку, в якій діють “кліки всемогучих жидів – пропінаторів, ліверантів і інших п’явок” (на берегах зазначимо, що образ такого “ліверанта” маємо в оповіданні “Добрий заробок” [28, С. 192]. Кожна з цих клік “... немилосердно висисає міську людність, випорожнює каси, вимітає грошові засоби, спустошить ліси і розпродує комунальні землі”. Рессельберг різко відповідає меценасові на його заувагу (“се місто лежить на Русі і має якусь руську минувшину”): “Пане меценас, я чую себе поляком і працюю для польської ідеї”. Так мовби мимохідь автор порушує дуже важливу історичну проблему – участь євреїв у “чужій роботі” – споконвічній драмі цього розсіяного в світі народу... “Я не знаю жадної Русі!” – ствердно заявляє він [28, С. 193]. Втім,

д-р Рессельберг усе-таки не завжди почував себе поляком. У розмові з Вагманом [28, Розділ L, С. 385] він говорив, “мимоволі якось впадаючи в тон жидівської розмови”. Вагман стверджує в діалозі з Рессельбергом, що в цього останнього не до кінця остудилася душа єврея.

Тут ми зробимо невеликий відступ, перервавши характеристику австрійсько-польської бюрократії.

Уперше у світовій літературі Франко дав нам образ єврея-лихваря, який вістря своєї діяльності спрямовує не на маси (зрозуміло, що в романі йдеться про русинів – корінне українське населення Галичини), а саме на “владу імущих” зайд, а також польських поміщиків. Хоча Вагман пояснив це особистими причинами (загибель сина у війську), справжні підвалини його діяльності лежать глибше. Весь п’ятдесятый розділ роману стосується єврейства загалом і українсько-єврейських стосунків зокрема.

Вагман нагадує Рессельбергові, що “на руській землі жив нині більше половини всього жидівського племені” [28, С. 393] і виголошує програму про співпрацю між євреями та не пануючою (в даному випадку – польською), а поневоленою нацією. Постать Вагмана – це образ-теза. Народні маси справедливо вважають євреїв “найбільшими п’явками”. Євреї, підкреслює Вагман, не почувають себе громадянами цього краю, він їм глибоко байдужий, не кажучи вже про те, щоб дбати про його добро і славу. Цілковито відчужені, вони думають про цей край лише з позиції власної вигоди.

“Стара жидівська душа” розірвалася на дві частини. Одна частина єврейської душі сповнена вогню і запалу пророків Старого Заповіту – це ті євреї, що боронили Єрусалим, піднімали повстання з БарКохбою; друга половина душі єврея (а власне, частина єврейської нації) виховувалась у єгипетській неволі, вони вклонялися золотому тільцеві і бунтували проти Мойсея. Вони вимордували ханаанітів, проводили широку лихварську, фінансову діяльність у Нініві, Александрії, Римі. “Та половина, що бажає

панування над світом, але не хоче нести одвічальності, яку накладає пановання. Та половина, що, знехтувавши наказ Письма святого – вчитися в бджоли і в мурашки, здавна ходила на науку до павука і давно перевершила його в його хитрощах” [28, С. 389].

А це, на думку Вагмана, історично несправедливо і небезпечно. Приєднуватись до сильних світу цього – тим більше. Устами Вагмана Франко підкреслює, що жоден єврей не мусить бути патріотом чужої нації. “Нехай буде жидом – сього досить. Адже ж можна бути жидом і любити той край, де ми родились, і бути пожиточним або бодай нешкідливим для того народу, що хоч нерідний нам, все-таки тісно зв’язаний з усіми споминами нашого життя” [28, С. 392].

Багато цікавого у романі щодо характеристики єврейства взагалі і так званого асиміляторського процесу (до асиміляторської течії належав власне Рессельберг – і йому у вічі Вагман говорить гіркі слова). Навіть більше. Вагман підкреслює, що жодна нація не вимагає від євреїв асимілюватися з нею. Глибоко у душі панівна нація не терпить євреїв: “... а чим більше примирюватися їй, підлещуватися їй, тим більше вона буде погорджувати вами” [28, С. 390].

Рессельберг, вражений гострими словами Вагмана, відповідає, що цей осуд “асиміляторів”, так званих “німецьких жидів”, є несправедливим. У відповідь Вагман проголошує твердження, за яким не можна не відчувати авторської позиції: “Вповні справедливий тільки один Бог, той, що бачить усе, що кождий з нас ховає на дні серця. Але сей, пане бурмістру... зовсім не судить, нікого ні за що не судить, тільки любить, і для того він так безмірно вищий від нас, для того він Бог. Се тільки ми, дрібні, сліпі, нужденні, судимо та ненавидимо”.

Звичайно, не можна ототожнювати позицію персонажа з абсолютною позицією автора. Це вузлове правило літературної науки. Але в контексті Франкового *de profundis*, у контексті інших творів письменника (зокрема,

циклу “Із книги Кааф”), у яких він викристалізував ідею євангельської любові (цікаво, що Вагман мовби відступає від Тори), ми відчуваємо, осягаємо, що думки Вагмана (а це, підкреслимо ще раз, – образ-теза) збігаються з поглядами і побажаннями самого автора “Перехресних стежок”.

Знаємо, що Франко був сповнений непохитної віри “в силу духу і в день воскресний” повстання своєї нації. Тому Вагман усвідомлює бачення історичної потреби “будувати міст і до руського берега”, знаючи, що український народ таки дійде до своєї сили. Він закликає своїх співвітчизників подати руку допомоги українцям (русинам) уже зараз, “коли вони ще слабі, коли ще гнуться і не можуть випростатись” [28, С. 393].

Іван Франко приділяв багато уваги проблемі українсько-єврейських взаємин як митець слова і як історик-дослідник, і як історичний публіцист. Згадаємо його “Єврейські мелодії”, цілу низку інших творів, зокрема, оповідання “До світла”. Він мав зустріч з основоположником сіонізму Теодором Гердером, співзвучні йому думки висловлює потім Володимир Жаботинський. Уроки Франка в єврейсько-українській та українсько-єврейській проблематиці особливо актуальні і в наш час, коли обидва народи здобули свою державність. Бо ж існують і шкодять старі упередження, викривлені стереотипи в свідомості обох народів. А кому це вигідно? Над цим риторичним запитанням хай задумається кожен.

Однак ми повернемося до теми цього розділу і продовжимо розгляд образів, що належать до імперської бюрократії. Це не лише бюрократія як така. Річ у тім, що владні структури в тодішній Галичині були національно чужими. “Divide et impera!” – ця засада кожної імперії в нашому краї була відчутна особливо. Австрійський уряд віддав край Франка на відкуп полякам, і Євгеній Рафалович мусив бути захисником передусім національних прав, за якими гостро поставали права соціальні. Українці-русини жили в умовах, коли порушувалася елементарна справедливість. Але була ще одна прикра обставина – пасивність інтелігенції: “Охочі до дебатів панотці і інтелігенти, у

яких патріотизм звичайно й кінчиться на дебатах...” [28, С. 217].

І. Франко подає в романі низку сцен, у яких імперські урядовці показані в конкретній дії. Керівник повіту пан староста твердо остерігає Рафаловича досить категоричним тоном: “... ви робите потаємні підкопи під мої позиції” [28, С. 218]. Знаємо, що Рафалович прагне організувати селян на дію проти “панів і супроти властей”. “Власть”, яку уособлює староста, навіть не знає мови, якою розмовляє основна автохтонна частина населення краю. Лаконічну, але вичерпну характеристику пана старости маємо на с. 379. “Се був бюрократ старої школи, вихований у дусі абсолютистичної системи, коли про волю і бажання народу не питав ніхто, а під фірмою цісарських патентів та інтимантів панувала всевладно і необмежено бюрократія”. Він поводився в повіті “як самовільний сатрап”. Усякий народний рух чи навіть спроби такого руху він розцінював як дію, ворожу державному порядку. Надзвичайно виразним є таке місце в романі. Пан староста є довголітнім бюрократом. “Певно, довголітня бюрократична практика навчила його тої великої правди, що кождий закон – се брама, і від волі і зручності досвідченого адміністратора залежить, чи і для кого сю браму відчинити, а кому й коли її замкнути” [28, С. 379-380]. Він прямо називає “авантюрами” дії Рафаловича, коли той викриває ошуканства Шнадельського (цей колишній канцелярист видурював із селян гроші, обіцяючи викупити їх синів від “бранки” та ін.) і злочин “фізика” (медичного працівника, який прищепив селянським дітям смертельну для них вакцину – повмирало немало дітей). Навпаки, староста вважає злочином або божевіллям твердження, “що комусь від уряду діється кривда”. “По-батьківськи” розмовляючи з Рафаловичем, він заявляє, що буде “всякими способами” (це він повторює) поборювати його. Пан староста, хоче він цього чи не хоче, виконує не лише свою волю. Він іде на руку маршалкові Брикальському і підступно забороняє селянське віче, коли воно вже зібралося. Варто вказати, що автор вдається тут (це LIX-ий розділ) до своєрідного психологічного паралелізму, який до певної міри

антиципує (передвіщає) майбутні події. Читаємо на с. 439: “Другого дня над раном вітер утих і сніг перестав падати. Та проте небо було понуре, насуплене. Розвиднювалося дуже помалу і пізно (тут, без сумніву, пейзажний штрих набирає символічного звучання. – Р. М.). Було щось важке в повітрі, якесь пригноблення, якась утома”. На тлі такого пейзажу староста, прикриваючись “урядовою присягою” міського будівничого (головного архітектора міста), забороняє віче, яке, мовляв, відбувається в аварійному приміщенні. “Іменем закону розв’язую зібрання!” – закричав острим голосом староста.

– Прошу розійтися, бо велю жандармами випорожнити локаль! А хто буде кричати та противитись, того зараз велю арештувати” [28, С. 444]. Як знаємо, внаслідок хлопсько-жидівської конспірації віче відбулось у загальному піднесеному настрої на Вигоді за містом, але тут з’явився пан староста у супроводі поліційного комісара, “іменем закона” Євгенія Рафаловича арештовують. І пан староста пояснює йому причину – підозріння у вбивстві Стальського. Ось як малює його автор у цю хвилину: “Ну, та се не моє діло, – байдужно мовив староста. – В суді будете толкуватися. Поліція, відвести його!” [28, С. 449].

Непричетність Рафаловича з’ясувалася досить швидко, але староста зробив усе, що в його силі, щоб адвоката ще тримали у тюрмі. Староста розумів, що “дигнітарі” (вищі урядовці повіту) “боялися закиду тенденційного арештування” і тому, як могли, затягували слідство. Однак справа розвивалася на користь арештованого; З’явилися нові важливі деталі (граф Кшивотульський заявив про віддані ним напередодні вбивства Вагмана п’ятдесят тисяч, яких не знайдено в касі, зникнення Регіни, поведінка Шварца та Шнадельського – вбивців Вагмана). Віденський репортер “змалював досадно загальний настрій людності, її безпомічність супроти надужити... Пан староста лютився... У повіті клекотіло” [28, С. 457-458].

Пан староста зазнав моральної поразки. Переміг Євгеній Рафалович.

Таким закінченням роману Франко вселяє віру в нашу інтелігенцію того часу, в її громадське сподвижництво, у вільну будущину українського народу. “Борітеся – поборете!” – провістив його великий попередник, бо лише тоді “... прийде час, і ти огнистим видом засяєш у народів вольних колі...”.

А лінія пана старости закінчується майже гуманістично: після візиту Євгенія, коли він попросив про “маленьку реабілітацію” і вручив нове подання на дозвіл віча (див. останню сторінку роману), перший “довго потім ходив по своїй канцелярії, тер рукою чоло, фукав і плював, розкладав руками і воркотав щось сам до себе, в кінні з резигнацією кинувся на свій урядовий фотель і зітхнув важко:

– Чорт його візьми! Чи сяк зроблю, чи так, а ордер пропав напевно!”.

З уваги на те, що центральний персонаж роману є адвокатом, людиною юридичної професії, цілком природною в романі є досить розгорнена тема судівництва. Автор подає докладну картину тогочасної юридичної практики в так званій конституційній державі. XXVII-ий розділ роману починається словами:

“– Завтра маємо аж три терміни в гумниськім суді, – мовив до Євгенія конципієнт...

Два досить важні, в ґрунтових справах. Третій – крадіж, але може мати певне значіння, бо справа потроха на політичнім підкладі. Одна партія в селі хоче позбутися немилого їй члена громадської ради і зденунціювала його за якусь крадіж” [28, С. 278].

Докладний опис судової процедури (“терміну”) маємо в розділі XXXIII-му та наступному. Перед читачем виступає конкретна фігура судді Страхоцького, людини розумово недорозвиненої. Він “... звичайно дрімав під час розправи або, обернувшись плечами до публіки, писав пальцем по склі, писав усе одно-однісіньке слово “dobrze” [28, С. 308]. Автор не шкодує гротескових фарб для змалювання цього образу. І так оцей суддя “і взявся

робити справедливість у повіті”. Про корумпованість судочинців Франко теж говорить відверто: “Бере... не судія, а судііха”.

Суддя Страхоцький сидить “змучений і майже сонний”. Прокурор думає про свою молоду дружину Мілю, до якої саме в цю пору заходить “капітан від уланів”, йдеться на процесі про селянина Ілька Марусяка, який посмів виступити проти всесильного в селі корчмаря Лейби (“... у нас, що Лейба скаже в селі, то мусить бути”). Отож Лейба заскаржив Ілька Марусяка за “крадіж”. Завдяки вмілому і професійному втручання Євгенія Рафаловича Ілько засуджений не був. Але не лише завдяки йому. Сам Ілько був упевнений, що “так буде”. Чому саме, він пояснює Євгенієві: “О, пан практикант у нас добрий панич. І недорогий. Тут давніше пан ад’юнкт був, о, то до того з чим-будь не можна було показатися!” [28, С. 317].

Глибокі думи про галицьке судівництво опановують Рафаловича. Він бачить в ньому лише мертвий шаблон, ремісницьку буденність, повну зневагу “до провідних ідей законодавства і панування мертвої букви” [28, С. 318].

І найголовніше – повна байдужість до людської кривди. Страхоцький, хоч і ідіот, але свою користь “нюхом чує”. Прокурор думає про аванс (підвищення по службі), практикант – хабарник. Автор підкреслює в роздумах Євгенія ту обставину, що Страхоцький не виняток, а тип. Загальна атмосфера тогочасного судівництва, як і атмосфера самого життя малих галицьких містечок, де нема й сліду якогось духовного елементу, спричинювала “байдужість і отупіння” можновладців. Утім, це починається ще від “Brotstudium” (наука для хліба). Франко тут порушує дуже важливе питання про бездуховність освіти в імперській Австрії. В університеті навчання “... не дає такому функціонерові нічогосінько, крім знання параграфів, не торкаючи ані психології, ані суспільних відносин, ані історії, ані етики... Така “освіта” присипляє “душу і серце”, функціонер стає “машиною, яка працює так, як її наведуть переможні обставини” [28, С. 319].

А що це за обставини, ми знаємо, бо пізнавальний аспект роману – розлогий, а обставини зображені повнокровно, з глибокою орієнтацією у всіх гранях цієї проблеми. Тут ми нагадаємо слова Тараса Шевченка: “Освіта повинна збагачувати, а не окрадати людське серце...”. Характерно, що Франко говорить не стільки про розум, скільки про душу і серце. А саме цього позбавлені ті, що мають стояти на захисті справедливості і вимірювати її.

Більше того. Прокурор діє за вказівками “політичної власті”. “Судді ховають сумління у жменю”. Незалежність судівництва – “тільки на папері”. Для галицького селянства було великим лихом мати справу в судах, адже “панського суду ніхто не певен”, “виграти справу в суді значило таке саме щастя, як трафити на лотерею: чи несправедливо виграна справа, про се питання нікому і в голову не приходило” [28, С. 320]. Можна подивуватися сміливості Франка, який мав мужність викрити цю сторону суспільного буття в Австро-Угорщині.

Від тих дум “Євгенію зробилося страшно і душно...”.

Галерею зайд, паразитів на тілі народу, доповнюють майстерно виписані образи повітового маршалка Брикальського і графа Кшивотульського. Це представники польської шляхти в Галичині. Перший з них за звичаєм польського панства розтринькав майно у гульбищах, заліз у борги і думає врятуватися через “реформу” каси повітової – іншими словами, за рахунок селянства. Цей суспільний стан (польську аристократію) автор зобразив неоднозначно. На певний час маршалок і граф немовби вороги, в усякому разі – не приятелі. Граф Кшивотульський “любив опозицію”. Це виходило з його характеру. Але він вважав себе консерватором: негативно ставився до всяких реформ.

Прагнення маршалка “реформувати” повітові каси (злити “хлопську” і “панську” в одно) привели його до конфлікту з графом.

Граф був проти скасування панщини. Цей аристократ вважав, що цей

акт зруйнував “панів матеріально, а хлопів морально”. “Граф Кшивотульський не признавав ані нових суддів, ані нової процедури, ані нового карного процесу” (нового – в значенні післяреформеного). “Одинокий параграф, пригідний для хлопа, – твердив він, – се бук”. Отож він “любив відразу виконувати свої присуди”. Так він “власноручно вліпив двадцять п’ять канчуків” одному селянинові, який сказав, що графський суд йому не указ, тож до двору навіть не думає іти (а туди з’явився його суперник). Трапилося так, що в селі тоді був шахрай Шнадельський, він відразу зрозумів, що на цій справі можна нагріти руки. Справа пішла до суду. Маршалок Брикальський спочатку намагався свідомо роздмухати справу, щоб “нагнати пану графові троха страху”. А потім узявся залагодити справу з селянами і тим нейтралізував графа у справі з реформою.

Опис балу на іменинах пані маршалкової довершує сімейну лінію польської аристократії в романі. На Галицькій землі була підтримана традиція “старопольської гостинності”. З’їхалися майже усі повітові шляхтичі, за винятком “шляхтичів majeszowego wuznama”, до яких пані маршалкова почувала сердечну антипатію” (маршалок сидів у кишені лихварів євреїв [28, С. 343]. На балу маршалок і граф “поєдналися”, оскільки перший знав, як заспокоїти Гриця Галабурду – селянина, що його власноручно “покарав” граф. “Се поєднання запечатало справу реформи повітових кас і справу Гриця Галабурди. Хлопських 80000 ринських мали без опозиції піти на латання дір у кишенях пана маршалка. Гриць Галабурда мав замість покарання свого кривдника задовольнитися кільканадцятьма ринськими “басарунку”, а в повіті мала відтепер панувати примірна єдність між “найблагороднішими і найповажнішими людьми”, репрезінтантами блискучої традиції і цивілізації” [28, С. 348].

Скільки тут неприхованої гіркої іронії – бачить кожен читач. Франко заглянув у нутро тих “репрезінтантів” і блискучим пером майстра показав їх перед світом.

Розділ V. Світ зайд і паразитів на галицькому ґрунті

Паразитують на тілі селян і різні пройдисвіти. У романі читач зустріне таких собі Шварца і Шнадельського. Лише їх прізвища натякають на те, що вони – зайди. Вперше про них “дізнаємося” зі слів “пана президента суду”, коли йому складає візит ввічливості Євгеній. Пан президент докоряє адвокатові, що той оселився в будинку Вагмана. “Той Вагман, – говорить президент суду, – ... то найтяжча п’явка в нашім повіті, лихвар, чоловік, що не цурається найбруднішого гешефту” [28, С. 188]. За словами цього урядовця високого рангу, Вагман найбільше цікавиться (“закидає сіті”) урядниками і адвокатами. “Уже три многонадійні ад’юнкти пропали через нього: один заліз у довги і повісився, два другі посунулися до дефравденції (крадення грошей. – Р. М.) і фальшування документів і були прогнані із суду”. Трохи згодом про цих ад’юнктів говорить адвокатові податковий інспектор, і ми дізнаємося, що вони – “кузени” пана “презуса”, і що ад’юнктом (тобто урядовцем, що вже мав ранг – Р. М.) не був жоден, це уже пом’якшення пана “презуса” [28, С. 189]. Податковий інспектор так характеризує Шварца і Шнадельського, прізвища яких ми знатимемо лише згодом: “...то прості голодранці, писарчуки, нероби та злодюги, не варті тої гілляки, на котрій би слід їх повісити”. Пан інспектор не шкодує відповідних епітетів і далі. Він, попереджуючи Євгенія про те, що ці “панки” незабаром йому зустрінуться, каже далі: “Се небезпечні індивідуа, правдиві опришки”. Цей момент у лінії названих персонажів слід розглядати як антиципаційний. Ми будемо бачити їх, так би мовити, “у дії” і переконаємося в їх злочинності. Навіть Стальський говорить Євгенієві про них: “...їздять по селах, нібито мають агенцію краківської асекурації (страхової служби. – Р. М.), а на ділі займаються – господи милостивий, ти один знаєш, чим вони займаються” [28, С. 262]. Прокурор, читаючи рапорт жандармів про їх “справки”, микав

собі волосся на голові. Але зв'язки родинні і протекція “суддихи Могульської їх береже, і вони можуть безкарно гуляти собі по повітті – ані волос не спаде їм із голови”. Промовистий факт суспільних відносин у колоніальній Галичині. Підтримує цих дефравдантів та шахраїв і маршалок повіту, перед яким вони “заскакують” і пані маршалковій “компліменти травлять”.

І ось – епізод у селі Бабинцях. Виїжджаючи до Гумниськ, Євгеній мусив зупинитися посеред села. Його обступив гурт селян, які допитуються, чи справді незабаром буде війна. А як війна, то перед тим – “велика бранка”. Це Шнадельський їздить по селах, розповсюджує такі чутки і збирає від селян великі гроші, щоб “урятувати” селянських синів від цієї “бранки”. Збирає гроші дуже великі (“п’ять соток”). Селяни не вірять адвокатові, що “ніякої війни, ані великої бранки не буде”, дають себе ошукувати. Шнадельський видає себе за адвоката, який мовби має “право до рекламації”, тобто увільнення від призову. Епізод дуже характерний. Автор порушує гостре соціальне (і не лише соціальне) питання про служіння галицької молоді в окупаційній армії; про забитість селян, яких “туманять” шахраї типу Шнадельського.

Повертаючись із “терміну” в Гумниськах, Євгеній по дорозі підібрав селянина Демка Горішнього, і той розповів йому, що Шнадельський “остерігав” селян перед Євгенієм: мовляв, “він підкуплений і запропастить вашу справу” [28, С. 323]. Події розвиваються динамічно. Немов за велінням долі, відбулася тут же перша “зустріч” Євгенія із Шнадельським. У Буркотині, у сільській корчмі, проходило “ціле віче”. При столі був “панок яких тридцять літ, високий, статний, зі здоровими вусами і гладко виголеним, трохи запитим лицем...” [28, С. 325]. Він промовляє до селян в тонко демагогічному стилі. Втім, він каже правду, але вона потрібна йому для ошуканства. Закликає не вірити нікому, бо всюди “...купована правда, усюди фальшивство, всюди кривда. Тільки один цісар наш тато...” [28, С. 326].

Стара нотка – віра простолюду в доброго цісаря, царя і т. д. Знайомий момент народної свідомості. Шнадельський закликає селян шукати людину, яка була би “щира хлопська душа, хлопська кістка, щоб він удався до цісаря. Бо тільки цісар може вкоротити руки і панам, і попам, і жидам”. Характерний ряд, чи не так: “Ой то, то. Аби жидам укоротив. Жиди світ зуймили, жиди нам жити не дають!” – чути зітхання селян. Пригадуємо, що в романі “Борислав сміється” ми вже читали подібне: “...жиди світ зуймили, жиди нам жити не дають, жиди голод навели на нарід” [28, С. 375]. Так автор порушує тему вельми драматичних процесів у співжитті двох народів. Сторінка історії, яку слід вивчати лише з метою конструктивною – для побудови належних стосунків між державами і націями.

Однак повернемося до інциденту в корчмі. Євгеній остеріг селян, сказав їм, хто такий Шнадельський. А той “репетував”: “Бийте його. Бийте на мою відповідальність”. У корчмі знявся крик. Інцидент міг закінчитися дуже погано. Демко вивів Євгенія з тиску, а в корчмі ще довго “розлягався п’яний вереск Шнадельського” [28, С. 328].

А далі справа набрала зловісно-гротескового характеру. Вона отримала неочікуваний, “хоч досить натуральний серед наших (тобто тогочасних у нас. – Р. М.) відносин наслідок”. Євгеній зробив відповідне донесення прокуророві. Розслідування доручено судді Страхоцькому, а той велів приводити до суду згаданих у донесенні скривджених Шнадельським селян. Жандарми заковували їх у кайдани і так вели до суду... Страхоцький допитувався їх своїм способом. І вислід: “Євгенію переслано з суду резолюцію, що його донесення було основане на фальшивих інформаціях і пустих хлопських поговірках і, як таке, не заслуговує на поважне трактовання” [28, С. 329]. Євгеній не зупинився. Він виступив проти “всемогущої у краю шляхецько-польської компанії”. Його стаття у віденському часописі “зробила в Галичині сенсацію”. Шнадельський мусив “присісти фалди”, жандармів, які заковували селян, перенесено в інші повіти.

“Нема винуватих”, – так називався новий допис Євгенія, але він не дав результату. Однак для Шнадельського “невесело заповідалася зима”.

Він ігнорував “раду” “пана президента” суду “присісти фалди”. Та зерно сумніву, вкинене в маси Євгенієм, “почало помало сходити”. XL-ий розділ роману – це розповідь про стан цього персонажа після описаних подій. Селяни почали вимагати повернення грошей, йому погрожували. Шнадельський ще сміявся”, але в одному селі стався випадок розправи над ним. Здоровий парубійко, зустрівши Шнадельського в корчмі (звичне для цього персонажа місце) каже: “А за те, що ви в мого старика видурили тридцять срібла за тоту бранку – а він корову продав від малих дітей, а вам гроші дав, а ви з него насміялися і ще потім його, як злодія, у ланцюгах до міста водили, по судах тягали, за те, паночку, ось вам раз! А ось і два! І ще раз!

І парубок замахнувшись, вчидив своєю долоницею Шнадельського в лице раз, і другий, і третій. Шнадельського обілляла кров...” [28, С. 335].

Шнадельський після цього з жахом думав про своє майбутнє. А був “ще молодий, амбітний, бажав життя і його радощів, а давно відвик добиватися їх простою, чесною дорогою” [28 С. 336]. Думав, заскакуючи коло пана маршалка, отримати місце касієра при повітовій касі. Але йому “дали зрозуміти”, що з касою не вийде. Шнадельський здавна “носився з думкою” поїхати в Америку. Та на це не було грошей.

Є ще один характерний штрих до характеристики відносин. Йдеться про неоднозначність зображення світу зайд і паразитів на галицькому ґрунті. Франко пише: “Через то граф Кшивотульський, що так собі, для концепту взявся вести опозицію, був для Шнадельського ворогом, і він пильно мишкував у його маєтності, поки не винайшов поліно, яке можна би було в саму пору кинути графові під ноги”. Йшлося про справу з Грицем Галабурдою.

У новорічну ніч ми натрапляємо на знайому пару – Шварц і

Шнадельський – у шиночку зі Стальським; потім вони перейшли до нього додому. Стали свідками брутальної поведінки Стальського з Регіною. У час, коли сторож Баран зі своїм тарабаненням на сполох наробив метушні в місті, Шварц і Шнадельський “щезли в пільмі”.

Вони побігли за натовпом, що біг за тарабанщиком. Однак опинились біля камениці Вагмана. Далі події розвиваються, як у кримінальному романі. Обидва “джентельмени” задумалися, стоячи на вулиці. “У кожного працювала фантазія над впливом нового імпульса, риючи темні ходи і прокопи в будучині” [28, С. 361].

На перший план виходить Шварц. Це він “укладає план” тої будучини... Та читач залишається ще довго заінтригованим. Автор вдається до затримки сюжетної лінії Шварца – Шнадельського і лише через багато розділів роману повертається до неї. Стальський разом із Шнадельським вдирається до помешкання Рафаловича. А в той час Шварц зустрів Барана, відібрав від нього листи, які той ніс на пошту. Таким способом Шварц дізнався, що Вагман купив у графа векселі маршалка і що в касі є гроші.

“Перебігши очима лист і квит, зацмокав, сховав папери в кишеню і стрілою вискочив з шинку, погнав до Євгенієвого помешкання. Тут він зупинився у брамі і, вишукавши собі зовсім темне місце між парканом і сягом дров, що стояв на подвір’ї, заховався і почав ждати” [28, С. 424]. Він почув відгомін скандалу, коли Стальський увірвався до помешкання. Побачив, що Регіна вийшла іншим ходом. Шварц побачив Шнадельського, і вони подалися до Вагмана. Шварц вбиває лихваря, вішає на гак, імітуючи самогубство і забирає з каси 50000 римських. Холоднокровно діє Шварц, а Шнадельський відчув глибину злочину. Він цокотів зубами зі страху, трясся, “стояв на вулиці і голосно дзвонив зубами” [28, С. 428]. Шварцові він каже: “Ти... ти ошукав мене. Я думав, що се буде так... заберемо... Ну, закнеблюємо... але сього... сього я не надіявся”. Ідучи шляхом неоднолінійного, неоднозначного зображення світу шахраїв і пройдисвітів,

автор поглиблює психологізм роману, його людинознавчий аспект.

Лінія цих персонажів знову обривається. Стаються ще й інші жахливі події – Регіна вбиває Стальського; приятелі, що знову прийшли до нього, побачили труп, забрали коштовності Регіни. Діє найбільше Шварц. “Замкнувши pokій, Шварц витягнув ключ і викинув його геть у глибокий сніг. Потім, засунувши шапку на очі і закотивши ковнір на голову, пішов доганяти Шнадельського” [28, С. 438].

Шварц дає неправдиві свідчення в справі вбивства Стальського. Обманним шляхом він добивається доручення – об’їхати ближні вокзали в пошуках Регіни і побіг додому. І тут він побачив хмару народу і Шнадельського: “...розхристаний, увесь червоний від гарячки, що палила його, захриплий і ледво притомний, усе ще викрикував уриваними беззв’язними реченнями своє оповідання про те, як він відкрив неживого Вагмана. Шварц увесь похолов, зрозумівши ситуацію” [28, С. 455]. А ця ситуація психологічно виписана, умовно кажучи, на рівні Достоевського. Вбивця майже завжди йде на місце свого злочину. “Шварц також не мав спокою. Його тягло до місця, де він господарював уночі. Він перейшов пару разів попід Вагманові вікна...”.

Зрозумівши небезпеку, що йшла від Шнадельського, Шварц намагається забрати його з натовпу. А той “весь стрепенувся від Шварцового дотику. – Се ти? А ти чого хочеш?” [28, С. 456]. Приятелі тікають разом до Берліна. Шнадельський був непритомний, хворий. Шварц залишає його в приватній лічниці, а сам “дмухнув за море. А тим часом слідство йшло, і справу арешту Рафаловича не можна було затушувати. Виявилися подробиці, які стали вирішальними. Граф запитав, чи знайдено в касі Вагмана 50000 ринських. Стала зрозумілою “хитра втеча Шварца, поводження Шнадельського при відкритті Вагманового трупа” [28, С. 457]. Знайдено в помешканні Шварца Вагманів квит. Рибалки витягнули труп Регіни... З Берліну привозять Шнадельського, він розповів усю правду і, “не дожидаючи

навіть акту оскарження, повісився в своїй келії” [28, С. 458].

Так закінчилася лінія цих, так би мовити, підпанків у великому панському світі австро-польської бюрократії на галицькій землі.

А тепер ми зійдемо ще на кілька щаблів нижче. На самому дні великопанського світу є ще слуги, парії. Згущуючи психологічну характеристику панства, Франко вводить у роман історію Вагманового сторожа Барана. Персонаж так само виписаний, кажучи умовно, немовби в дусі Достоевського.

Ми бачимо його вперше, коли Рафалович змушений чимшвидше затягнути п'яного Стальського до помешкання. Стальський зачепив сторожа... Це був “... високий, понурий і мовчазний чоловік, з блідим лицем, з чорною стрепіхатою бородою і дико блискучими очима” [28, С. 196]. П'яний Стальський хоче, щоб Баран розповів, як він утопив свою жінку. У приступі епілепсії сторож мало не задушив Стальського. Той розповідає Євгенієві історію Барана. Колись Баран був одружений із вродливою жінкою, яка “пуста була, не давала йому жити”, і він утопив її у Клекоті. Прокурор вимагав шибениці, але приступ хвороби у судовій залі увільнив Барана від вироку. Він “... як не завищить, як не кинеться наперед, як не гримне на землю, як не зачне трепатися...” [28, С. 198]. Барана шлють на “обсервацію” до шпиталю, а через шість місяців випускають, бо він “... забив у приступі епілептичного божевілля”.

Баран живе у своєму примарному світі. Нишком збирає гроші на нові меблі. До нього повертається Зося, дружина, яку він згладив зі світу. Уявляє себе борцем проти антихриста. Гадає, що антихрист – це Рафалович. “Будить” людей своїм тарабаненням. Перед своїм виходом уночі Баран сповнюється переконанням, що на ньому лежить місія сказати людям щось особливе. Тим часом панство бавиться. Баран у своїй комірчині уявно розмовляє з “антихристом”.

“Він озирнувся, замовк і пильно прислухався до веселих викриків,

п'яних пісень і голосних кроків там, на вулиці. Його чоло зморщилося, на ньому нависла хмара.

– У-га! Скрип-скрип! Скрип-скрип! – передразнював він якимось злобно і гірко (гул у новорічну ніч здається йому “скрипом” – місткий психологічний мазок! – Р. М.). – І ночі їм нема. Чи завтра весілля, чи страшний суд, вони байдуже собі. П'ють, регочуться, співають. У канцеляріях сидять, судяться, гроші зичать, балі справляють. Мов і ніде нічого. Мов і не догадуються, що копець надходить, що за день, за два всьо переміниться. Всьо, всьо! Сонце зійде з заходу, води потечуть догори, порядок світу захитається. А він на огнянім возі виїде на високу гору...” [28, С. 349-350]. Далі йде ще більш фантастична картина перемоги антихриста. Але з вуст божевільного перед тим ми мали густу картину життя панства. Юродивий казав правду...

У фатальну ніч Баран побачив Регіну на мості над Клекотом. За принципом своєрідного психологічного паралелізму будується сцена загибелі Регіни.

“Та ось Баран зупиняється насеред моста, похиляється на поруччя, силкується заглянути вниз. Там невидно нічого, тільки чути крізь рев вихру голосний булькіт води, що не встигла замерзнути і скажено б'ється о камінь і о дубові колоди. Се Клекіт не дрімає, проводить свою дику музику, достроєну до не менш дикого скиглення вітру в платвах і балках мостового в'язання” [28, С. 438]. І далі: “І сильним розмахом (Баран. – Р. М.) зіпхнув її з моста. Вона скрикнула, але в тій же хвилі чути було, як її голова стукнулася об камінь, як тіло плюснуло у воду, а потім не чути було більше нічого, крім реву вітру і глухого плюскоту води в Клекоті.

– Ха-ха-ха! – знову зареготався Баран...” [28, С. 439].

Він пішов далі “балакав сам до себе, усміхався, махав руками, мов квапився до якоїсь незвісної, але недалекої мети...”.

Тієї ж ночі Баран замерз у полі...

Висновки

Іван Франко говорить, що змалку керувався “двома заповідями: почуттям обов’язку перед народом і потребою ненастанної праці”. Він підкреслював, що “... тільки солідарність з тим нашим бідним, сірим, але конкретним братом охоронить нас від абстракції і доктринерства, поведе наш національний розвій простою, вірною дорогою” [26, С. 225].

Як шукати цієї простої і вірної дороги і як нею йти – на це питання письменник відповів своїм романом. Твором, який за своїми мистецькими обсягами міг би зробити честь будь-якій розвиненій літературі світу.

Іван Франко добре бачив парадокси ХІХ ст. У своєрідному за жанром трактаті “На склоні віку” він у діалогічній формі синтезував усі віяння, процеси і явища, які мали місце у столітті, яке минуло. З одного боку, це був вік “великої праці, колосальної боротьби і великих здобутків, вік емансипації”. А з другого, вік “великої бляги, великого фарисейства, великих помилок і ілюзій, вік руйнувань, нігілізму і безхарактерності” [28, С. 298]. Отже, з одного боку – “...відродження національностей, державних і недержавних, і боротьби за їх рівноправність, емансипація національного самопочуття і самопізнання...” Один з учасників “діалогу” (Іларіон) говорить, що для такої великої справи (національного відродження та консолідації), “не біда прийняти в рахунок і порцію національної виключності”. “Не бійтеся, – каже він, – коли національні потреби будуть заспокоєні, національний голод буде насичений, то нація відкине шовіністичну страву, розум візьме перевагу над пристрастю, загальнолюдське і спільне над тим, що спеціалізує і ділить” [28, С. 291].

З другого – догматизм *droits de l’homme* (т. зв. права людини). І ще: “Чи поклики Прудона, Луї Блана, Маркса, Лассаля не були більш або менш свідомим дуренням народу? Чи не обіцуювано тим масам грушок на вербі?”

[28, С. 294].

Ми цілком підставно привели стільки цитат, щоб дати читачеві уявлення про те, що думав І. Франко на схилі сторіччя, зокрема, в національному питанні. Якою він бачив історичну перспективу нації? Якою має бути позиція і невсипуща, повсякденна праця свідомого, добре зорієнтованого в європейських і світових справах, зорієнтованого в глибинах буття і планетарних процесах українського інтелігента?

Образ власне такого інтелігента, як це ми бачимо, подав письменник у своєму романі. Євгеній Рафалович, по-європейському сформований інтелігент, чітко ставить собі мету і послідовно змагає до неї. Це образ людини великої свідомості, сильного характеру і рішучої, цілеспрямованої дії. Коли ми читаємо це творіння Івана Франка, у нас складається враження, немовби Євгеній Рафалович увібрав у свій інтелект і свої почуття думки із щойно цитованих трактатів.

Роман – великий епічний твір про долю окремої особистості. В романі класичному оповідь зосереджується на процесі становлення характеру, його розвитку, на процесі поглиблення самосвідомості героя. Гегель розумів роман як опис окремого людського життя; у романі зображуються всеосяжні взаємини людини і світу. Але індивідуальне і суспільне життя показуються в романі як відносно самостійні стихії, які, хоч і пов'язані, не взаємопоглинаються і не вичерпують одна одну. У цьому полягає визначальна (або, точніше, одна з визначальних) прикмет жанрового змісту роману. Романний герой відзначається тим, що він володіє більшою внутрішньою силою, більшою здатністю до дії, ніж його оточення. Роман власне й освоює в мистецтві слова дію, тоді як повість освоює побут. Це не означає, зрозуміло, що в романі немає побутового пласту.

Романний герой – духовно вільніший від тих, що поруч з ним. Тому й конфлікт його з суспільством гостріший і природніший. Для роману властива драматизація конфлікту, драматизація оповіді.

Особистість, що підноситься над рівнем буденності. Людина складної долі, часто героїчного складу душі. З іншого боку, масштабність самого авторського погляду на долю людини і долю народу. Отож – масштабність, панорамність охоплення дійсності, глибина конфлікту, напружена дія (внутрішня, психологічна і “зовнішня”, подієва).

Український літературознавець-теоретик В. Домбровський у книзі “Українська стилістика і ритміка. Українська поетика” (Мюнхен, 1993) зауважував, що роман відзначається довільністю композиції, ускладненістю жанрової структури (взаємовідображенням різних родових ознак – епосу, лірики і драми), особливою здатністю зображувати найскладніші явища і процеси життя. Подібне відзначили англійський письменник і критик Е. Форстер (“Aspects of the novel”. New York, 1954), відома польська дослідниця-теоретик літератури С. Скварчинська у своїй книзі “Wstęp do nauki o literaturze” (Варшава, 1965).

Сам Франко був не тільки романістом, але й теоретиком роману. Він писав, що роман: “... се не лише малюнок індивідуальної душевної драми, се щось більше, щось глибше; се малюнок душевного перелому в душі кожного чоловіка того перелому, що починається гріхом, порушенням суспільного порядку та етичного закону і через безодні завзятості, зневіри, розпуки доходить до жалю, каяття, покути і кінчиться розкошами поєднання і душевного відродження і заспокоєння” [27, С. 70].

Сучасний дослідник романів І. Франка Тарас Пастух відзначає: “Назагал Франко вимагає від сучасного роману таких атрибутів: 1) зображення впливу суспільства на особистість і навпаки – особистості на суспільство; 2) мікроскопічного і великомасштабного (з широким епічним охопленням) бачення романіста; 3) зображення сучасного авторові життя; 4) проникнення в глибину явищ, дослідження їхньої генези і розвитку під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників; 5) стильового різноголосся персонажів; 6) зображення пересічних героїв з їхніми буденними пригодами;

7) здатності подати “в розвитку то, що тепер в зароді”, – тобто здатність прогнозувати” [22, С. 5].

Як побачимо, більшість своїх дефінітивних вимог І. Франко втілює у “Перехресних стежках”. Там не буде “каяття і покути”, тому що інші завдання ставить перед собою автор. І. Франко написав ідеологічний роман, значною мірою роман-тезу, у якому ставляться насущні, дуже і дуже актуальні проблеми національного буття. Це, підкреслимо ми, зовсім не знизило високого мистецького рівня твору, його антропологічного наповнення. Психологізм “Перехресних стежок”, багатство творчої уяви, динамізм оповіді, загалом – новаторство Франка в жанрі роману – це речі, які впадають у вічі кожному більш-менш освіченому читачеві.

Список використаних джерел

1. Андрусак І. Двоїна адвоката Рафаловича. *Перехресні стежки*. К.: Школа, 2006. С. 3-10.
2. Веретюк О. Концепція наратора і наративні форми (“Перехресні стежки”) Івана Франка. *Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин*. Львів, 1998. С. 320-327.
3. Галик В. Дрогобич у житті та творчій спадщині Івана Франка: альбом-путівник. Дрогобич: Видавництво ТзОВ “Трек-ЛТД”, 2017. 379 с.
4. Голод Р. Іван Франко та літературні напрями кінця ХІХ – початку ХХ століття: монографія. Львів. нац. ун-т імені І. Франка, Ін-т франкознавства. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. 425 с.
5. Гузар З. Локальний колорит у романі Івана Франка “Перехресні стежки”. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 1995. С. 122-124.
6. Гузар З. Місто Івана Франка – Дрогобич: Монографія, 2008. 192 с.
7. Гундорова Т. Іван Франко. *Історія української літератури ХІХ ст. Книга третя*. К., 1997. С. 298-362.
8. Гундорова Т. Інтелігенція і народ в повістях Івана Франка 80-х років. К., 1985. 143 с.
9. Гуняк М. Роман Івана Франка “Перехресні стежки”: світоглядно-антропологічний аспект. Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1998. 120 с., іл.
10. Домбровський В. Українська стилістика і ритміка. Українська поетика. Мюнхен, 1993. 175 с.
11. Жук Н. Проза Івана Франка К., 1997. 175 с.
12. Іван Франко – мистець і мислитель. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. 403 с.

13. Ільницький М. Повість “Перехресні стежки” і проблема художнього новаторства Івана Франка. *Іван Франко і світова культура. Матеріали літературного симпозіуму ЮНЕСКО*. Книга 1. К., 1990. С. 256-259.
14. Левченко Г. Модерністичне «розхитування світу» в романі Івана Франка «Перехресні стежки». *Волинь-Житомищина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Випуск 15*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. С. 66-73.
15. Літературно-науковий вісник. 1898. Т. 1. Кн. 1.
16. Маланюк Е. Книга спостережень. Проза. Торонто, 1962. 528 с.
17. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: монографія. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Либідь, 1999. 447 с.
18. Панченко В. Любов і боротьба адвоката Рафаловича. Шкільна версія аналізу повісті Івана Франка “Перехресні стежки”. *Іван Франко Перехресні стежки*. Кіровоград, 2000. С. 215-238.
19. Пархоменко М. І.Франко – новатор. Оновлення традицій. К., 1978. С. 31-57.
20. Пастух Т. До проблеми типології персонажів прози Івана Франка. *Українське літературознавство*, 2001. Вип. 64. С. 147-154.
21. Пастух Т. Романи Івана Франка. Львів, 1998. 123 с.
22. Пастух Т. Романи Івана Франка. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Львів, 1997. 20 с.
23. Пастух Т. Роман у системі прозових жанрів Івана Франка. Українське літературознавство, 1996. Вип. 62. С. 100-108.
24. Сивкова І. Психологізм роману Івана Франка «Перехресні стежки». *Вісник Черкаського університету. Серія Філологічні науки (№ 108)*. 2007. С. 64-82.
25. Ткачук М. Жанрова структура прози Івана Франка (бориславський цикл та романи з життя інтелігенції). Тернопіль, 2003. 384 с.
26. Франко І. Документи і матеріали. 1856–1965. К., 1966.

27. Франко І. Зібрання творів у 50-и томах. К.: Наукова думка, 1978. Т. 12. 726 с.
28. Франко І. Зібрання творів у 50-и томах. К.: Наукова думка, 1979. Т. 20. С. 173-459.
29. Франко І. Зібрання творів у 50-и томах. К.: Наукова думка, 1986. Т. 45. 569 с.